سوڊن جي صاحبي
يا
راڻن جو راڄ

مصنف
پيرومل مهرچند آڏواڻي

B. A, LL.
ADVOCATE
Gadi Khata Hyderabad Sind

گلشن پبليڪيشن حيدرآباد - سنڌ
١٩٩٠ع

سوڍن جي صاحبي

يا

راڻن جو راڄ

مصنف

پيرومل مهرچند آڏواڻي

گلشن پبليڪيشن حيدرآباد - سنڌ

١٩٩٠ع

گلشن پبليڪيشن جو ڪتاب نمبر-٢٣

ڇپائيندڙ: گلشن پبليڪيشن، حيدرآباد - سنڌ.

ڇپيندڙ : ايم - خان پرنٽنگ پريس،
گاڏي کاتو، حيدرآباد سنڌ.

پهريون ڇاپو: ١٩٢٤ع

ٻيو ڇاپو: ١٩٩٠ع

تعداد: ٥٠٠

قيمت ١٠-٠٠ روپيه

هي ڪتاب گل شير بلوچ گهرنمبر H.C.B. 1816 ممتاز ڪالوني
قاضي عبدالقيوم روڊ، گاڏي کاتو حيدرآباد - سنڌ مان
ڇپائي پڌرو ڪيو ۽ ايم - خان پرنٽنگ پريس حيدرآباد
سنڌ ۾ ڇپيو.

فهرست

نمبر	مضمون	صفحه
١.	پبلشر پاران	
٢.	مقدمو	١
٣.	منڍ	٢٤
٤.	سوڍن جي صاحبي يا راڻن جو راڄ	٢٦
٥.	سوڍن جو سنڌ ۾ اچڻ	٣٣
٦.	عمرڪوٽ واري لڙائي	٣٦
٧.	سوڍن جو ٿر ۾ زور وٺڻ	٣٩
٨.	حڪومت جو ورهاڱو	٤٠
٩.	سوڍن جو زور ٽٽڻ	٤٢
١٠.	ڪانگ ڪي لڙ ۾ مزو	٤٤
١١.	عمرڪوٽ ۾ اڪبر بادشاه جو جنم	٤٦
١٢.	ٿر ۾ ڏلون معاف	٤٧
١٣.	سوڍن جي حڪومت جو نمونو	٤٨
١٤.	ڪلهوڙن جي صاحبي	٥٤
١٥.	ميرن جي صاحبي	٥٧
١٦.	ڪن سوڍن جو ڀرشٽ ٿيڻ	٥٩
١٧.	انگريزن جي صاحبي	٦١
١٨.	راڻي رتن سنگھ جي ڪهاڻي	٦٢
١٩.	وفادار گهوڙي	٦٧
٢٠.	سوڍن ۽ انگريزن جي لڙائي	٧١
٢١.	راڻن جو هاڻوڪو احوال	٧٢

"پبلشر پاران"

"گلشن پبليڪيشن" جي شروع ڪان وٺي اهائي ڪوشش رهي آهي ته اهي اڻلڀ ۽ قيمتي ڪتاب جيڪي آزاديءَ کان اڳ ڇپيا ۽ اڄ انهن ڪتابن جو بازار ۾ ملڻ تمام مشڪل آهي. اهڙن ڪتابن کي هڪ دفعو وري ڇپائي پڌرو ڪيو وڃي، ته جيئن اڄ جو نوجوان پنهنجي تاريخ کان واقف ٿي سگهي. بس انهيءَ جذبي جي تحت ڪتاب ڇپرائي پڌرو ڪجي ٿو.

هن ڪتاب لاءِ سنڌ جي مشهور اديب، ليکڪ ۽ شاعر جناب ڊر. محمد پٺاڻ صاحب جن کان مقدمو لکرايو ويو آهي. آئون بيحد شڪرگذار آهيان ڊاڪٽر صاحب جن جو جنهن گهڻين مصروفيتن هوندي به وقت ڪڍي اسانجي رهنمائي ڪئي آهي. هوندي به ڊاڪٽر صاحب جن سنڌي ادب لاءِ جيڪي ڪجهه ڪري رهيو آهي، اهو ڪنهن کان به لڪل نه آهي.

گل شير بلوچ

تاريخ :- ٢٢-٢-١٩٩٠ع

ڪتاب نمبر..............
ڊاڪٽر [illegible] لائبريري
[illegible]

مقدمو

آڏواڻي اِيڪڪ:- سنڌ جي ادبي تاريخ جو مطالعو ڪندي پاڻ کي اهو معلوم ٿئي ٿو ته ڪيترن خاندانن يا ذاتين کي علم دوستي ۽ ادب پروري ورثي ۾ ملندي آهي. خاندانن جي حوالي سان هالا جو مخدوم خاندان سنڌ جو راشدي خاندان ۽ مرزا خاندان جو نالو مثال طور پيش ڪري سگهجي ٿو . اهڙي نموني ذاتين جا به ڪيترائي مثال ملندا. غيرمسلم ذاتين کي ڏيان ۾ رکبو ته ”آڏواڻي“ ذات جو مثال ڏيڻ آسان ٿيندو.

ورهاڱي کان اڳ ۽ پوءِ واري ادبي تاريخ ۾ ڪيترن ئي آڏواڻي ليکڪن جا نالا ڪر کڻي اسان جو توجهه پاڻ ڏانهن ڇڪرائن ٿا. انهن مان ڪي آهن:

آر-ايچ آڏواڻي، آوت سنگهه مهتاب سنگهه آڏواڻي، ايس.ٽي آڏواڻي، بونوبه آڏواڻي ، ٻاگسنگهه چيتن سنگهه آڏواڻي، ڀاونداس کوبچند آڏواڻي، تاراچند شوقيرام آڏواڻي پاروتي-سي آڏواڻي، پريداس پيروسل آڏواڻي، پريتم سنگهه آڏواڻي، جگت آڏواڻي، جگت راءِ پيسومل آڏواڻي، چندرا آڏواڻي، چئن راءِ بولچند آڏواڻي، چوهڙ آڏواڻي، چيلارام کيمچند آڏواڻي، دولت پرسرام آڏواڻي، ڪيولرام سلامتراءِ آڏواڻي، ديوي-بي آڏواڻي، ڊي.ٽي آڏواڻي، رام ڪرشن

هيرانند آڏواڻي، ريواچند آڏواڻي، ساڌو هيرانند آڏواڻي، سوڀراج هاسا رام آڏواڻي ، فتح چند مينگهراج آڏواڻي ، ڪلياڻ آڏواڻي، کيمچند آڏواڻي ، گاگنسنگهه آڏواڻي ، منوهر آڏواڻي، ميران آڏواڻي ، نارائڻ ڀوڄراج آڏواڻي ، نولراءِ شوقيرام آڏواڻي، واڌو مل ڀيلارام آڏواڻي، هيرانند کيمسنگهه آڏواڻي.

ڪاڪو ڀيرومل مهرچند پڻ اهڙي "آڏواڻي ڪهڪشان" جو هڪ حصو هئو، پر باقي آڏواڻين کان منفرد ۽ اسان جي ادبي آسمان جو هڪ روشن ستارو ، جنهن پنهنجي معمولي تعليم هوندي غيرمعمولي ادبي ۽ قلمي خدمتون سرانجام ڏنيون. جنهن جي سوانح ۽ خدمتن تي روشني وجهڻ جي هتي نمائي ڪوشش ڪئي وڃي ٿي.

ليکڪ جو تعارف:- هونءَ ته ڪاڪي ڀيرو مل مهرچند آڏواڻيءَ جي سوانح ۽ ادبي خدمتن جو ذڪر اسان جي مڙني ادبي تاريخن ۽ علم و ادب سان لاڳاپيل تحقيقي خواه تنقيدي مقالن ۾ اچي ٿو. مگر جيئن قلمي ڪاوشن ڪي انهيءَ موضوع تي بنيادي ماخذن جي حيثيت حاصل آهي.

انهن ماخذن مان ڪاڪي ڀيرومل جو پنهنجو ڪتاب "سنڌ جي هندن جي تاريخ" سندس سوانح بابت مواد ۽ معلومات جو ڀرپور ذريعو آهي. سرگهواسيءَ انهيءَ ڪتاب ۾ پنهنجي خاندان جو تفصيلي ذڪر ڪيو آهي پر جنهن ڳالهه جي انهيءَ مواد ۾ ڪمي نظر اچي ٿي،

اها هيءَ آهي تہ ڪاڪي پيرومل مهرچند آڏواڻي انڪساريءَ ڪان ڪم وٺندي، پنهنجي قلمي پورهئي ۽ ادبي خدمتن جا مڪمل تفصيل نہ ڏنا آهن.

ڪاڪي پيرومل ”سنڌ جي هندن جي تاريخ“ ١٩٤٦ ۾ لکي ڇپرايو. ان کان ٽيڪ ويهہ سال پوءِ محترم ڊاڪٽر غلام علي الانا جو ”سنڌي نثر جي تاريخ“ شايع ٿيو، جنهن کي ڪاڪي پيرومل آڏواڻي جي سوانح ۽ ادبي خدمتن بابت معلومات ڏيندڙ پهريون مکيہ ذريعو چئي سگهجي ٿو. ڊاڪٽر غلام علي الانا صاحب اهو ساڳيو ڪتاب ڏهن سالن جي عرصي بعد وڌائي ۽ سڌاري پهرين ١٩٧٧ ۾ شايع ڪرايو. هن ڪتاب جي پهرين ڇاپي ۾ ڊاڪٽر موصوف ڪاڪي پيرومل آڏواڻي بابت جيڪا معلومات فراهم ڪئي هئي، اها جيئن جو تيئن ٻئي ڇاپي ۾ پڻ موجود آهي. محترم ڊاڪٽر غلام علي الانا جي لکڻ مطابق ڪاڪي پيرومل آڏواڻي جي ولادت ١٨٧٦ع ۾ ۽ لاڏاڻو ١٩٥٣ع ۾ ٿيو. ان کانسواءِ ڊاڪٽر موصوف ڪاڪي پيرومل جي ٽيهن ڪتابن جو وچور ڏنو آهي.

انهيءَ سلسلي جي ٽين قلمي ڪوشش محترم جي-ايم سيد جي ڪتاب ”جنب گذاريم جن سين“ (جلد پهريون) آهي. هي ڪتاب پهريون ڀيرو ١٩٦٧ع ۾ ”سنڌي ادبي بورڊ“ طرفان شايع ٿيو. شاهہ صاحب انهيءَ ڪتاب ۾ ڪاڪي پيرومل جي خاندان، شخصيت ۽ ادبي خدمتن جو تعريف جوڳو ۽ پهرين معلوماتي ذريعي (سنڌ جي

ادبي تاريخ) جي پيٽ ۾ وڌيڪ احوال ڏنو آهي. ان
کان سواءِ ڪاڪي پيرومل آڏواڻيءَ جي لاڏاڻي جي
درست ۽ مستند تاريخ پڻ ڏني آهي، جيڪا آهي ٧
جولاءِ ١٩٥٠ع. پر جي-ايم سيد سندس ڪتابن جو تعداد
٤٥ ٻڌائي ٿو، جن مان ٢٠ ڪتابن جي نالن جو وچور
پڻ ڏئي ٿو. انهيءَ وچور ۾ ٽي ڪتاب اهڙا آهن جن
جو ذڪر محترم ڊاڪٽر غلام علي الانا جي ڪتاب ”سنڌي
نثر جي تاريخ“ ۾ موجود ڪونهي.

انهيءَ معلوماتي ذريعي کان پوءِ منهنجو تحقيقي
مقالو ڪاڪي پيرومل جي سوانح ۽ خدمتن تي روشني
وجهندڙ ٽيون بنيادي ماخذ چئي سگهجي ٿو. ”ڪراچي
ضلعي جو سنڌي ٻولي ۽ علم ادب جي ترقي ۾ حصو“
جي عنوان سان لکيل انهيءَ مقالي تي مون کي ١٩٧٩ع
۾ سنڌ يونيورسٽيءَ ڊاڪٽريءَ جي ڊگري ڏني. مون
انهيءَ مقالي ۾ ڪاڪي پيرومل جي ولادت جو سال
١٨٧٥ع ٻڌايو آهي، جيڪو مستند پڻ آهي ۽ انهيءَ کان
اڳ ۾ اهو نه ته محترم جي-ايم سيد ٻڌايو يا لکيو
آهي ۽ نه وري محترم ڊاڪٽر غلام علي الانا درست ڏنو
آهي. ان کان سواءِ مون ڪاڪي پيرومل آڏواڻي جي
ڪتابن جو وچور پڻ انهن ٻنهي مهربانن جي ڏنل وچور
کان وڌو ۽ وس پڄي مڪمل ڏنو آهي، جنهن جا تفصيل
هن کان پوءِ هيٺ ڏنا ويندا.

ڪاڪي پيرومل آڏواڻي بابت مختصر تعارف پيش

ڪبو ته اهو چوڻ ئي ڪافي ٿيندو ته ڪاڪو پيرومل آڏواڻي ١٨٧٥ع ۾ حيدرآباد ۾ ڄائو. سندس والد مهرچند سيٽلمينٽ کاتي ۾ هيڊ منشي هو ۽ سندس ڏاڏو ديوان آئل مل ولد اجومل مختيارڪاريءَ جو عهدو ماڻي چڪو هو.

ڪاڪي پيرومل ١٨٩٥ع ۾ سالٽ ۽ ايڪسائيز کاتي ۾ ملازمت اختيار ڪئي، ١٩٢٤ع ۾ اتان رٽائر ڪرڻ کان پوءِ ڊي.جي سنڌ ڪاليج ڪراچي ۾ سنڌيءَ جو ليڪچرار مقرر ٿيو. اتي ١٩٣٧ع تائين پاڙهيندو رهيو. ورهاڱي کان پوءِ بمبئي لڏي ويو جتي ١٩٥٠ع ۾ لاڏاڻو ڪيائين.

ڪاڪي پيرومل جو قلمي پورهيو:- ڪاڪي پيرومل مهرچند آڏواڻي ته پنهنجي قلم سان سنڌي ٻولي جي جهولي ڀري ۽ علم ادب سان انصاف ڪيو، ليڪن اسان سائس ڀرپور انصاف نه ڪيو آهي. ڪاڪي پيرومل ”غريب“ جي تخلص سان سنڌي شاعريءَ جي چمن جي آبياري ڪئي ۽ هڪ پرخلوص تخليقڪار، مترجم ۽ محقق جي روپ ۾ نثري ادب ۾ انمول اضافو ڪيو.

اڳوڻن درسي ڪتابن ۾ سندس سوين سبق ۽ بيت شايع ٿيا. ان کان ”سنڌو“، ”مهراڻ“ ۽ ٻين مکيه رسالن لاءِ ڪيترائي مضمون لکيائين. سندس انهيءَ قلمي پورهئي جو وچور اڃا نه ٿاهيو ويو آهي. نه فقط ايترو بلڪ پاڻ جيڪي ڪتاب لکيائون يا ترجمو ڪيائون

انهن جي ڳاڻاٽي خواه موضوعن بابت هن وقت تائين پڻ قطعي راءِ قائم نه ڪئي وئي آهي، پوءِ به اڌوريءَ ۽ اڻپوريءَ معلومات جي آڌار تي اهو چئي سگهجي ٿو ته سرڳواسيءَ نظم کان علاوه نثر جي مکيه صنفن ۽ موضوعن تي پنهنجي صلاحيتن ۽ لياقتن جو مظاهرو ڪيو. ان ڪري انهيءَ کان اڳ جو سندس ڪتابن جو سال وار وچور ڏجي، مناسب ٿيندو ته سندس ڪتابن کي ڏيان ۾ رکي ڪن مکيه موضوعن جي نشاندهي ڪجي:

(الف) لسانيات: ”غريب اللغات“، ”اصطلاحن جو بنياد“، ”سنڌي ٻولي“، ”وڏو سنڌي ويا ڪرڻ“، ”ننڍو سنڌي ويا ڪرڻ“، ”سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ“، ”اعرابن جو مسئلو“، ”اعرابن بابت مونجهاري جي سمجهاڻي“ ۽ ايٽيمالاجيڪل سنڌي ڏو سنڌي ڊڪشنري“.

(ب) تاريخ: ”هندستان جي تاريخ“، ”سنڌ جون سوڪڙيون“، ”هندن جي جيوت ڀهاڪن مان پڌري“، ”عاملن جو احوال“، ”سوڍن جي صاحبي“، ”انگلنڊ جي تاريخ“، ”قديم سنڌي“، ”سنڌ جي هندن جي تاريخ“ ۽ ”هندن جي تاريخ“.

(ت) لطيفيات: ”غريب اللغات“، ”سر سورٺ معني سان“، ”لطيفي سئر“، ”پٺاڻي گهوٽ شاه عبداللطيف جي ورسي“ ۽ ”مارئي جو ملڪ“.

(ث) سئر سفر: ”سنڌ جو سيلاني“، ”هيلايا ۽ ڪينجهر“ ۽ ”دوارڪا جو درشن“.

(ج) ٻاراڻو ادب: ”شر ۽ ڪرشڻ ليلا“، ”وچن مالا“، ”ٻاراڻيون ٻوليون“، ”ديپ مالا“ ۽ ”تلسيون ۽ بيڪم“.

(ح) ناٽڪ/ ڊراما: ”بلبل بيمار“، ”علي بابا ۽ چاليهه چور“، ”حرص جو شڪار“، ”ڏي ۽ وٺ“ ”شيطان مجهان انسان“، ”ٽرو پڳت“، ”حڪمتي ماجسٽريٽ“، ”پنگتي مقدمو“، ”بزازين جا ناٽڪ“، ”آزاديءَ جي ڪوڏي“، ”منڊليءَ جو چوڪيدار“، ”بدي جا سراڻ“، ”مڙس جي مڙسي“ ۽ ”گوپي چند“.

(خ) ناول: ”پريم جو مهاتم“، ”وريل ۽ نعمت“، ”موهني ٻائي“، ”سنڌ جو نوڪي“ ”گولن جو گوندر“، ”طلسم“ ۽ ”هيريءَ سندي هير“.

(د) مزاحيہ ادب: ”سنڌ جو نوڪي“، ”ڪتن جي ڪانفرنس“، ”ڏيتي ليتي اڏڪت“ ۽ ”مڇرن جي ميٽنگ“.

(ذ) شاعري: ”جوهر نظم“، ”سر ٿامس رو“، ”وچن مالا“، ”سسئي ۽ ماڻس“، ”ٻاراڻيون ٻوليون“، ”نوبهار“، ”چوند ڪلام“، ”ديپ مالا“ ۽ ”ٻارهن ماه“.

(ر) سوانح: ”سر ٿامس رو“، ”مرزا قليچ بيگ جي حياتيءَ جو احوال“، ”اڏيرو لعل“ ۽ ”شري ڪرشڻ ليلا“.

(ز) نصابي ڪتاب: ”جوهر نظم“ (ٻہ ڀاڱا) ”نوبهار“، ”گلزار نثر“ ۽ ”بهار نثر“.

انهن مٿي ذڪر ۾ پين موضوعن تي ڪاڪي ڀيرومل مهرچند آڏواڻي ڪل ڪيترا ڪتاب لکيا؟ انهيءَ لاءِ تصديق سان چئي نٿو سگهجي، البته آئون هن وقت تائين سندس ڪتابن جو جيڪو وچور ناهي سگهيو آهيان اهو هن هيٺ ڏجي ٿو:

نمبر	ڪتاب جو نالو	ڇپائيءَ جو سال	موضوع
١- ●	”بارنهن ماه“ (ترتيب)	١٨٩٦ع	مذهبي شاعري
٢- ()	”بلبل بيمار“ ترجمو (اردو لفظ سنڌي ۾)	[١٩٠٢ع]	ناٽڪ
٣- ()	”علي بابا ۽ چاليهه چور“ (اردو لفظ سنڌي ۾)	[١٩٠٣ع]	ناٽڪ
٤- ()	”غريب اللغات“	١٩٠٧ع	لسانيات / لطيفيات
٥- ()	”هندستان جي تاريخ“	١٩٠٨ع	تاريخ
٦- ()	”جوهر نظم“ (پاڱو پهريون)	١٩٠٩ع	درسي/ نصابي
٧- ()	”آنند سندريڪا“	١٩١٠ع	ناول
٨- ()	”حرص جو شڪار“ (ترجمو)	١٩١٢ع	ناٽڪ
٩- ()	”پريم جو مهاتم“	١٩١٤ع	ناول
١٠- ()	”وريل ۾ نعمت“ (قطعن ۾)	١٩١٦ع	ناول

١١- X	”سنڌ جون سو ڪڙيون“	١٩١٧	ڪان اڳ	تاريخ
١٢- ()	”سر سورٺ معنيٰ سان“	١٩١٧	ڪان اڳ	لطيفيات
١٣- X	”ڏي ۽ وٺ“	١٩١٧	ڪان اڳ	ناٽڪ
١٤- X	”شيطان منجهان انسان“	١٩١٧	ڪان پوءِ	ناٽڪ
١٥- X	”پتري پستڪ“	١٩١٧	ڪان پوءِ	؟
١٦- X	”اصطلاحن جو بنياد“	١٩١٧	ڪان پوءِ	لسانيات
١٧- X	”سورهن سنسڪار“	١٩١٧	ڪان پوءِ	؟
١٨- X	”شري ڪرشن ليلا“ (گرمکي)	١٩١٧	ڪان پوءِ	ٻاراڻو ادب
١٩- ()	”سرٽامس مور“	١٩١٧	ڪان اڳ	منظوم سوانح
٢٠- X	”وچن مالا“	١٩١٧	ڪان اڳ	ٻاراڻا وچن
٢١- X	”ڏرو ڀڳت“	١٩١٧	ڪان اڳ	ناٽڪ
٢٢- ()	”ٻهاڪن جي پيڙهه“	١٩١٧	ڪان اڳ	لسانيات
٢٣- ()	”موهني ٻائي“	١٩١٧		ناول
٢٤- ()	”سسئي ۽ ماٺس“	١٩١٧		شاعري
٢٥- ●	”گهرو ڪفايت“	١٩١٧		سماجي اقتصاديات
٢٦- X	”هندن جي جيوت ٻهاڪن مان پڌري“	١٩١٧	ڪان پوءِ	سماجيات

۲۷- X	مرزا قليچ بيگ جي حياتيءَ جو مختصر احوال	۱۹۱۷	ڪان پوءِ	سوانح
۲۸- X	”حڪمتي ماجستريٽ“	۱۹۱۷	ڪان پوءِ	ناٽڪ
۲۹- X	”پاراٽيون پوليون“	۱۹۱۷	ڪان پوءِ	پاراٽو ادب
۳۰- X	”لفظن جا بنياد“	۱۹۱۷	ڪان پوءِ	لسانيات
۳۱- X	”عاملن جو احوال“	۱۹۱۹		سماجي تاريخ
۳۲- ()	”جوهر نظم نظم“ (ٻيو ڀاڱو)	۱۹۲۲		نصالي / درسي
۳۴- X	سنڌي الف ب ڪيئن نهي	۱۹۲۳		اسانيات
۳۵- ()	”سنڌ جو سيلاني“	۱۹۲۳		سفر سفر
۳۶- ()	”گلقند“	۱۹۲۴		اسانيات
۳۷- ()	”سوڍن جي صاحبي يا راڻن جو راڄ“	۱۹۲۴		تاريخ
۳۸- ●	”سنڌي ٻولي“	۱۹۲۵		اسانيات
۳۹- ()	”وڏو سنڌي ويا ڪرڻ“	۱۹۲۵		لسانيات
۴۰- ●	”مڙس جی مڙسي“	۱۹۲۵		ناٽڪ
۴۱- X	”هيري جون ڪڻيون“ (ترتيب)	۱۹۲۶		افسانوي ادب

٤٢- ()	"انگلنڊ جي تاريخ" (ترجمو/ساڻي مترجم)	١٩٢٦	تاريخ
٤٣- ●	"سنڌ جو نوڳي"	١٩٢٦	مزاحيه ادب
٤٤- ()	"گولن جا گوندر" (ترجمو)	١٩٢٦	ناول
٤٥- ()	"نو بهار"	١٩٢٦	درسي / نصابي
٤٦- ()	"دوارڪا جو درشن"	١٩٢٧	سٽر سفر
٤٧- ()	"هيلايا ۽ ڪينجهر"	١٩٢٧	سٽر سفر
٤٨- ()	"طلسم" (ترجمو / ساڻي مترجم)	١٩٢٧	ناول
٤٩- ()	"پنگتي مقدمو"	١٩٢٧	ناٽڪ
٥٠- ()	"ڪتن جي ڪانفرنس"	١٩٢٨	مزاحيه ادب
٥١- ()	"بزازين جا ناٽڪ"	١٩٢٨	ناٽڪ
٥٢- ()	"چوند ڪلام"	١٩٢٨	نصابي / درسي
٥٣- ()	"ڏيتي ليتي اڪٽ"	١٩٢٨	مزاحيه ادب
٥٤- ()	"گلزار نثر"	١٩٢٩	نصابي / درسي
٥٥- ()	"بهار نثر"	١٩٣٢	نصابي /

			درسي
٥٦- ()	”ننڍو سنڌي ويا ڪرڻ“ (ساٿي ليکڪ)	١٩٣٤ چوٿون ڇاپو	لسانيات
٥٧- ()	”آزاديءَ جي ڪوڏي“	١٩٣٨	ناٽڪ
٥٨- ()	”سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ“	١٩٤١	لسانيات
٥٩- ()	”اعرابن جو مسئلو“	١٩٤١	لسانيات
٦٠- ()	”اعرابن بابت مونجهاري جي سمجهاڻي	١٩٤١	لسانيات
٦١- ()	پٿائي گهوٽ شاهه عبداللطيف جي ورسي“	١٩٤٢	لطيفيات
٦٢- ()	”قديم سنڌ“	١٩٤٤	تاريخ
٦٣- ()	”جاسوس“ (وريل ۽ نعمت جو ٻيو ڇاپو)	١٩٤٦	ناول
٦٤- ()	”سنڌ جي هندن جي تاريخ“ (ڀاڱو پهريون)	١٩٤٦	تاريخ
٦٥- ()	”سنڌ جي هندن جي تاريخ“ (ڀاڱو ٻيو)	١٩٤٧	تاريخ
٦٦- ●	”ديپ مالا“	؟	مذهبي شاعري
٦٧- X	”هيريءَ سنڌي هير“	؟	ناول ؟
٦٨-	”اڏيرو لعل“	؟	سوانح

٦٩- ●	”مچرن جي ميٽنگ“	؟	مزاحيہ ادب
٧٠- ●	”منڊليءَجوچوڪيدار“	؟	ناٽڪ
٧١- ●	”بدي جا سراڏ“	؟	ناٽڪ
٧٢- ●	”تلسيون ۽ پيڪر“	؟	؟
٧٣- ●	”گوپي چند“	؟	ناٽڪ
٧٤- ●	”مارئي جو ملڪ“	؟	تاريخ / سئر سفر
٧٥- ●	”موهن جو دڙو“ (انگريزي)	؟	آثار قديمہ
٧٦- ●	”هندن جي لڏ پلاڻ“	؟	تاريخ
٧٧- ○	”ايٿيمالاجيڪل سنڌي تو سنڌي ڊڪشنري“	؟	تاريخ لسانيات الغات

نشانين جي وضاحت

موضوع تي وڏيڪ کوجنا ڪندڙن جي آسانيءَ لاءِ ڪتابن جي ⋅تي ڏنل وچور ۾ ڪي نشانيون ڏنيون ويون آهن، جن جي وضاحت هتي ڏجي ٿي.

نشاني	وضاحت
()	اهو ڪتاب مون پاڻ ڏٺو آهي.
[ ]	انهيءَ معلومات ۾ مون کي شڪ آهي.
X	اها معلومات ڪاڪي ڀيرو مل جي ڪتابن مان ورتي وئي آهي.
●	اها معلومات ڊاڪٽر الانا جي ڪتاب

”سنڌي نثر جي تاريخ“، ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجي جي ”لطيفيات“ ۽ منگهارام ملڪاڻي جي ڪتاب ”سنڌي نثر جي تاريخ“ تان ورتي وئي آهي. البته ”مارئي جو ملڪ“ بابت سر ڳوِاسي رائچند پنهنجي ڪتاب ”تاريخ ريگستان“ ۾ لکي ٿو ته اهو مسودو ڪاڪي ڀيرو مل ”سنڌي ساهت لاءِ مرڪزي صلاحڪار بورڊ جي حوالي ڪيو هو.

يعني ته ان بابت مون کي ڪابه خبر ڪانهي. ؟

ڪجهه ڪتاب بابت:

”گلشن پبليڪيشن“ طرفان ڀيهر شايع ٿيندڙ ڪتاب ”سوڍن جي صاحبي يا راڻن جو راڄ“ ڀهريون ڀيرو ١٩٢٤ ۾ شايع ٿيو. ڇهن آنن جي قيمت ۾ ٦٨ صفحن وارو هي ڪتاب ڪاڪي ڀيرو مل مهرچند آڏواڻيءَ، حيدرآباد جي اسٽينڊرڊ پرنٽنگ ورڪس مان ڇپرائي پڌرو ڪيو. هي ڪتاب جملي ١٩ عنوانن ۾ ورهايل آهي. موضوع جي لحاظ کان هي ڪتاب ٿر ۾ سوڍن جي صاحبيءَ واريءَ تاريخ سان واسطو رکي ٿو.

ڪاڪي ڀيرومل آڏواڻيءَ هن ڪتاب کي مڪمل

ڪرڻ لاءِ معلومات جا جيڪي ذريعا ۽ وسيلا ڪم آندا آهن، ان جا تفصيل ڪتاب ۾ موجود آهن، ان ڪري انهن ڪي هتي ورجائڻ بي سود ٿيندو. البت ڪاڪي پيرو مل مهرچند آڏوائيءَ جا هي لفظ ور ور ڏئي پڙهڻ تي دل چئي ٿي. لکي ٿو:

"سوڍن جي صاحبيءَ جو بيان ڪو تاريخ نويس بروقت لکي ها ته اها تواريخ وڏيڪ معتبر ليکجي ها، هاڻ به جنهن صورت ۾ منهنجون هٿ ڪيل حقيقتون ڪرنل ٽاڊ جي راجستان جي بيان ۾ ڪئپٽن ريڪس جي ٿر جي ذڪر ۽ سنڌ گزيٽيئر سان گهڻيقدر ملي ٿيون اچن، تنهن صورت ۾ مون کي ايئن وسهڻ لاءِ سبب آهي ته پيون ڳالهيون جي مون سوڍن جي دستخط ڪتابن مان ڪڍي هن ڪتاب ۾ ڄاڻايون آهن ۽ پئي ڪنهن به ڪتاب ۾ ڪينهن، سي بي سچيون آهن. ڄاڪاڻ جو انهن لاءِ ڪجهه ثابتي شاهه جي رسالي ۽ چارڻ جي راڳن مان ملي ٿي. ڪنهن به حالت ۾ هي ڪتاب عام خلق جي وندر ۽ سنڌ جي اڳاتي تاريخ جي کوجنا ڪندڙن لاءِ اميد ته گهڻو ڪمائتو ٿيندو."

هونءَ ته ڪاڪي پيرو مل آڏوائيءَ جو اهو ڪتاب

لکن مٿ آهي. پر پاڻ کي خيالن ۽ خدشن جي موتين جي مٿ هن اقتباس ۾ پري ڏني اٿس، ان کي ڏسي پڙهي اسان جي تاريخ نوازي واري جذبي جا پول پڌرا ٿي پون ٿا!

هڪ طرف اسان اها دعويٰ ڪندا آهيون ته پاڻ هڪ عظيم ۽ قديم قوم ۽ شاندار ماضيءَ جا وارث آهيون، ٻئي طرف انهيءَ شاندار ماضي تي ڪم ڪندڙن کي قبر کوٽ چئي هٿ تي هٿ رکي ويهندا آهيون. ”تاريخ“ اسان لاءِ ڪتي ٽوهه برابر آهي. تاريخي ماخذن معلوماتي ذريعن ۽ وسيلن کي سانڍڻ جو پاڻ وٽ اچا سليقو ۽ جذبو پيدا ٿي نه ٿيو آهي.

مٿي ڏنل اقتباس ۾ اسان سنڌ واسين جي تاريخي نفسات ۽ تاريخ سان روايتي جا اهڃاڻ موجود آهن. مثال طور:

١- ڪاڪي ڀيرو مل جنهن موضوع تي قلم کنيو، ان تي ڪانئس اڳ ڌارين انگريزن ڪجهه نه ڪجهه لکيو هئو. يعني ته اسان هر دور ۾ پنهنجي ”تاريخ“ مرتب ڪرڻ وارو قلم، ادارو ۽ جذبو ٻين جي هٿ ۾ ڏيندا آهيون. اها روايت اڄ به اسان وٽ قائم ۽ دائم آهي!

٢- جيئن ته اسان ”تاريخ“ کي ”موضوع“ ۽ ”فن جي حيثيت ۾ ڪابه اهميت نه ڏني آهي ۽ هر دور ۾ تاريخ جا منظم نموني مستند ڪتاب لکيا آهن،

ان ڪري اسان جي ”لوڪ شاعري“ ۽ لطيف سائين جو ڪلام اسان لاءِ تاريخي ماخذن جهڙي حيثيت رکن ٿا. پر بد قسمتي سان اسن ”لوڪ شاعريءَ“ کي مدي خارج ۽ رجعت پسند فن ڄاڻي نظر انداز ڪندا رهون ٿا ۽ لطيف سائين خواهہ سندس فن کي هن دنيا جي حالتن واري عدالت ۾ پاڻ کي ۽ پنهنجي سوچن کي سچو ثابت ڪرڻ لاءِ شاهد طور پيش ڪيون ٿا. ان ڪري اهي ٻئي ذريعا اسان تاريخي ڇاڻ جي سرچشمن طور ڪم آڻڻ جي سگهہ وڃائي چڪا آهيون. ليڪن ڪاڪي ڀيرو مل آڏواڻي انهن مان ڀرپور استفادو ڪيو آهي. ان ڪري نہ انهيءَ دعويٰ ڪرڻ ۾ حق بجانب نظر اچي ٿو تہ سندس ”هي ڪتاب عام خلق جي وندر ۽ سنڌ جي آڳاٽي تواريخ جي کوجنا ڪندڙن لاءِ اميد تہ گهڻو ڪمائتو ٿيندو“

۳- جيئن تہ سنڌ صدين ڪان وٺي ذات پات جي زنگ جو زهر ٻيئندي پئي اچي، ان ڪري اسان، فقط انهيءَ بنياد تي اوچ نيچ جون ديوارون قائم رکيون پيا اچون، بلڪہ خانداني ملڪيت يا وڏڙن جي نشاني ڄاڻي سنڌ جي تاريخ جي مکيہ دستاويزن، معلوماتي ذريعن، وسيلن ۽ ماخذن کي بہ پنهنجي گوڏي هيٺان رکندا پيا اچون. انهيءَ عادت ۾ اسان ايترا تہ پڪا ۽ پختا ٿي چڪا آهيون جو هاڻي خاندان تہ رهيا پنهنجي ماڳ پر پنهنجي ذاتي، نجي ۽ شخصي ليڙ بہ ڪنهن کي

ڏيڻ ڏيکارڻ گناهه ڄاڻندا آهيون. انهيءَ سلسلي جون بهترين مثال ”ذات - ذٽين جي رتّا“ وارو ڪم آهي. جنهن ذريعي سنڌ جي علمي، ادبي، ثقافتي، صحافتي ۽ سياسي شعبن سان واسطو رکندڙ معلوماتي ذريعن، وسيلن ۽ ماخذن جي ميڙيءَ چونڊيءَ جي ڪوشش ڪئي وئي. مزيدار ڳالهه اها آهي ته ڪراچي ۾ اٺون ساڳيو ڪم ڪندو هئس. سو به سموري سنڌ جو نه پر هڪ فرد جو! جنهن لاءِ مون ڪي نائي جا جهول پري ڏيندا هئا! ”ذات - ذٽين جي رتّا“ تي ڪم جو آغاز ڪيم ته مون کي پنهنجي کيسي مان ڏيڻو پيو. ”صحت“ ۽ ”صلاحيت“، ’وقت‘ ۽ ’دولت‘ جي قرباني قبول ڪئي ڪونه پئي. ويتر ان جي برعڪس ڪافي ڏسڻو ۽ ٻڌڻو پيو. اسان جي بزرگ محقق سمجهي ورتو ته سنڌ جي تاريخ ۾ پهريون پيرو سنجيدگيءَ سان تاريخي ماخذن کي ساندڻ جي ڪوشش ڪئي پئي وڃي، جيڪا هو پاڻ نه ڪري سگهيا هئا. ان ڪري انهن وٽان مخالفت جا جهول پرجي مليا. اهي قربدار جن جو خيال هئو ته هن ڪم سبب متان اٺون ڪو عهدو ۽ رتبو نه ماڻي وڃان ان ڪري هنن پنهنجي لاءِ ميدان صاف ڪرڻ لاءِ منهنجا پير ڪڍڻ شروع ڪيا. اسان جي اديبن، شاعرن ۽ صحافين اهو ڄاتو ته ڪين ڪڪ پڇي بيٺو ڪرڻ نه گهرجي چو ته اهو ڪم ادارن جو آهي ۽ ادارا اهو ڪم پاڻ - هرتو ڪندا. پر ويچارن کي شايد اها خبر

ٿي ڪانہ رهي تہ اسان جا ادارا عرصو ٿيو جو الله کي پيارا ٿي چڪا آهن. بهرحال اهڙيءَ ريت هڪ اهم پراجيڪٽ کي نظرانداز ڪيو ويو. ليڪن ان جي اهميت ۽ طريقہ ڪار جي قوت ۽ ڪشش عرصي تائين دائم ۽ قائم رهندي. ڇو تہ اسان جا اديب، شاعر، صحافي ۽ سياستدان جڏهن بہ پنهنجي سرگرمين ۽ خدمتن جو رڪارڊ ترتيب ڏئي محفوظ ڪرڻ شروع ڪندا تہ اهو خزانو ايندڙ دور جي محقق لاءِ اسان جي دور جي مستند معلومات جو مکيہ ذريعو بڻجي پوندو.

انهيءَ حوالي سان ڪاڪو پيرومل مهر چند آڏواڻي وڏو خوش نصيب هئو جنهن کي سوڍن جي دستخط ڪتابن ڏسڻ ۽ انهن مان معلومات وٺڻ جو موقعو مليو.

ڪي پيرو مل مهر چند آڏواڻي اهي ٿي مٿي ذڪر ڪيل ٺٺي معلومات جا ذريعا ۽ وسيلا ڪم آندا جنهن مان هڪ مختصر مگر ايندڙ دور جي تاريخ نويسيءَ تي اثرانداز ٿيندڙ ڪتاب جي تخليق ٿي.

ان ۾ ڪوبہ شڪ ڪونهي تہ ”سوڍن جي صاحبي يا راڻن جو راڄ“ مختصر ڪتاب آهي. پر ان کي تر ۾ راڻن جي راڄ واري تاريخ جي آڌوٽ لائينس جهڙي اهميت حاصل آهي. ان کان سواءِ اها بہ حقيقت آهي تہ سندس هي ڪتاب اڳتي هلي ٽن مکيہ ڪتابن جي تخليق جو ڪارڻ ٿيو. جن جو ذڪر ڪرڻ خود ڪاڪي پيرومل جي قلمي پورهئي سان انصاف ڪرڻ برابر آهي.

(الف) ”امر ڪوٽ جو اتهاس“:

ڪاڪي پيرومل مهر چند آڏوائيءَ جو اهو ڪتاب ۱۹۲۴ع ۾ شايع ٿيو. چار سال پوءِ، يعني ۱۹۲۸ع ۾ ٺاڪر تيج سنگهه سولنڪيءَ ڪراچيءَ مان نڪرندڙ روزنامه ”هندو جاتي“ ۾ عمر ڪوٽ جي تاريخ جي موضوع تي قسطوار مضمون لکيا. اڳتي هلي سندس شوق ۽ ڄاڻ جي پختگيءَ ۱۹۳۴ع ۾ ”امر ڪوٽ سنڌ جو اتهاس“ نالي هڪ ڪتاب تخليق ڪيو. هن ڪتاب جو ناچي پيٽو ڪاڪي پيرو مل جو ڪتاب ”سوڍن جي صاحبي يا راڻن جو راڄ“ محسوس ٿئي ٿو، ڇو ته ٻنهي ڪتابن ۾ عنوانن ۽ واقعن جي ترتيب لڳ ڀڳ هڪ جهڙي نظر اچي ٿي. جيڪڏهن ٻنهي ڪتابن ۾ ڪو فرق آهي ته اهو هي آهي ته ٺاڪر تيجسنگهه سولنڪي پنهنجي ڪتاب ”عمرڪوٽ“ کي موضوع ۽ مرڪز بڻايو آهي ۽ ان حوالي سان شهر جي تاريخ، جاگرافي، ثقافت ۽ سماج تي گهڻو توجه ڏنو اٿس، جڏهن ته ڪاڪي پيرومل آڏوائي سموري ٽر کي ڌيان ۾ رکي سوڍن جي صاحبيءَ تي روشني وڌي آهي. ٻنهي ڪتابن ۾ واضح فرق اهو آهي ته ڪاڪو پيرومل چئي ٿو ته ”عمر ڪوٽ“ جو اصلي نالو ”همروٽ“ آهي، جڏهن ته ٺاڪر تيجسنگهه سولنڪي جو زور انهيءَ ڳالهه تي آهي ته ”عمرڪوٽ“ دراصل ”امر ڪوٽ آهي“.

(ب) تاريخ ريگستان:

”امر ڪوٽ سنڌ جو اتهاس“ ڪان پوءِ سرڳواسي رائچند هريجن جي ڪتاب ”تاريخ ريگستان“ جا ٻه جلد پاڻ کي ڪاڪي پيرومل آڏواڻيءَ جي ڪتاب ”سوڍن جي صاحبي يا راڻن جو راڄ“ جي ياد ڏيارين ٿا. ”تاريخ ريگستان“ جو پهريون جلد ١٩٥٦ع ۾ ۽ ٻيو جلد ١٩٧٥ع ۾ ”سنڌي ادبي بورڊ“ طرفان شايع ٿيو.
سرڳواسي رائچند پنهنجي انهيءَ قلمي پورهئي ۾ نه فقط ڪاڪي پيرو مل جي خدمتن جو ذڪر ڪيو آهي بلڪ ان جي ڪيترن ڪتابن مان استفادو پڻ ڪيو آهي. انهن ٻنهي بزرگن جي وچ ۾ خط و ڪتابت به رهي، جنهن جي خبر ’تاريخ ريگستان‘ جي پڙهڻ مان پئي ٿي. جيڪڏهن ’تاريخ ريگستان‘ کي سوڍن جي صاحبي يا راڻن جو راڄ‘ ڪتاب جي سڌاريل ۽ وڌايل صورت چوڻ سرڳواسي رائچند سان زيادتي ڪرڻ برابر ٿيندو ته ان چوڻ ۾ به ڪو وڌاءُ نه ٿيندو ته ’سوڍن جي صاحبي يا راڻن جو راڄ‘ ئي حقيقت ۾ ’تاريخ ريگستان‘ جهڙي شاهڪار جو بنياد آهي. ڇو ته هنن ٻنهي ڪتابن ۾ پڻ اسان کي مواد، عنوانن ۽ واقعن جي هڪ جهڙي ترتيب نظر اچي ٿي. پوءِ اها ٻي ڳالهه آهي ته مواد جي گهٽاڌي ۽ موضوع جي وسعت انهن ٻنهي ڪتابن کي هڪ ٻئي کان الڳ ڪري

بيهاري ٿي. اها به حقيقت آهي ته ’تاريخ ريگستان‘ ۾ خود ڪاڪي پيرو مل آڏواڻيءَ طرفان اڳـــ ۾ سندس ڪتاب ۾ مهيا ڪيل معلومات جي درستي ڪيل پڻ نظر اچي ٿي. ان ڪان سواءِ سرڳواسي رائچند پنهنجي ڪتاب کي وڌيڪ جامع ۽ مڪمل بنائڻ لاءِ معلومات جا وڌيڪ ذريعا ۽ وسيلا ڪم آندا آهن. پر پوءِ به ’تاريخ ريگستان‘ کي ڪاڪي پيرو مل جي خواب جو تعبير يا سندس ڪتاب ’سوڍن جي صاحبي يا راڻن جو راڄ‘ جي تڪميل چئي سگهجي ٿو.

اهڙي ريت منگهارام اوجها جو ڪتاب ’پراڻو پارڪر‘ پڻ اسان کي ساڳي سلسلي جي هڪ ڪڙي لڳي ٿو. ائين ٿو لڳي ته جيڪڏهن ڪاڪو پيرومل مهر چند آڏواڻي ’سوڍن جي صاحبي يا راڻن جو راڄ‘ ڪتاب لکي ها ته شايد اهي ٻئي ڪتاب تخليق ٿي نه سگهن ها.

آخري ڳالهه:

’سوڍن جي صاحبي يا راڻن جو راڄ‘ ۱۹۲۴ع تائين ٿر ۾ راڻن جي راڄ جي مختصر مگر جامع تصوير پيش ڪري ٿو. بلاشبه ان ڪان پوءِ وارن ڪتابن، خاص طور تي مٿي ذڪر ڪيل ٽن ڪتابن ۾ سوڍن جو ڇگوخاصو احوال محفوظ ٿي چڪو آهي. ان هوندي به انهيءَ ڳالهه کي شدت سان محسوس ڪري سگهجي ٿو ته ٿر جا سوڍا انهيءَ موضوع کي وڌيڪ جامع ۽ مڪمل ڪرڻ

لاءِ جيستائين پاڻ ذاتي دلچسپي نہ وٺندا تہ وري جڏهن کو پيو ڪاڪو پيرو مل پيدا ٿيندو تہ پيهر ڪيس لکڻو پوندو تہ ”هن وقت جيڪي سنڌ جو“تواريخون عام طرح سڪولن ۾ پاڙهڻ ۾ اچن ٿيون تن مان ڪنهن ۾ بہ ائين چاٽايل ڪونهي تہ ... سوڍن جو بيان ڪو تواريخ نويس بروقت لکي ها تہ اها تواريخ وڏيڪ معتبر ليکجي ها““.وغيره.

سنڌ جي جامع تاريخ لاءِ اها ڳالهہ چڱي ڪانهي تہ ان کي نظرانداز ڪري ذاتين پاتين ۽ خاندان جي بنياد تي تاريخ جا ڪتاب مرتب ڪيا وڃن. ليڪن بدقسمتي سان جيئن تہ سنڌ جي جامع تواريخ مرتب ٿي نہ ڪئي وئي آهي، ان ڪري، اهڙي تاريخ جي مختلف پهلوئن کي مڪمل ڪرڻ لاءِ مختلف طريقا پڻ اختيار ڪري سگهجن ٿا. ان ڪري جيڪڏهن ڪاڪي پيوومل ۽ سرڳواسي رائچند جتي سوڍن جي تاريخ جو بيان ڇڏيو آهي، اتان انهيءَ ڳالهہ کي ڪٺي پورو ڪري سگهجي ٿو. پوءِ ان لاءِ ٿر جا هلندي پڄندي ۽ مڃي ماني لائق سوڍا پنهنجي الڳ اڪادمي ٺهرائن يا ڪنهن تحقيقي اداري جي مالي مدد ڪري اهو پراجيڪٽ انهيءَ حوالي ڪن. بهرحال انهيءَ موضوع تي وڌيڪ ڪم ٿيڻ گهرجي.

ڊاڪٽر درمحمد پٺاڻ

مهـــڙـــي

هن وقت جيڪي سنڌ جون تواريخون عام طرح سڪولن ۾ پاڙهڻ ۾ اچن ٿيون تن مان ڪنهن ۾ به ائين چاٽايل ڪونهي ته سنڌ ۾ سومرن جي صاحبي هوندي به ٿر ۾ راڻن جو راڄ هو. مونکي هن ڳالهه جي خبر پهريائين سنڌ گزيٽيئر مان پيئي جنهن ۾ سوڍن جي صاحبي جو مختصر ذڪر آهي. مون پوءِ ڪئپٽن ريڪس جو انگريزيءَ ۾ لکيل ڪتاب ٿر بابت پڙهيم جنهن ۾ سوڍن جو جيڪي سو سرسيرو بيان ڏنل آهي. سنه ۱۹۲۳ع ۾ عمرڪوٽ پاسي گشت ڪندي مون سوڍن جي صاحبيءَ بابت وڌيڪ احوال جدا جدا ماڻهن کان هٿ ڪيو ۽ ڪجهه جيترو احوال عمرڪوٽ جي هاڻوڪي گادي نشين راڻي جي آکهه وارن مان مليم جن وٽ پنهنجن وڏن جا ٿورا دستخط بيان موجود آهن. آءٌ ننگر پارڪر ويس ۽ اتان به سوڍن بابت ڪي حقيقتون مليم ۽ هاڻ سمورو مضمون ڪتاب جي صورت ۾ پڙهندڙن جي پيش ڪريان ٿو ته ڪلهوڙن جي صاحبيءَ تائين ٿر ۾ راڻن جو راڄ هو ۽ سنڌين گادي نالي ماتر اڄ تائين

هلي پيئي اچي.

سوڍن جي صاحبيءَ جو بيان ڪو تواريخ نويس بروقت لکي ها ته اها تواريخ وڏيڪ معتبر ليکجي ها، هاڻ به جنهن صورت ۾ منهنجون هٿ ڪيل حقيقتون ڪرنل ٽاڊ جي راستان جي بيان ۽ ڪئپٽن ريڪس جي ٿر جي ذڪر ۽ سنڌ گزيٽيئر سان ڪيتري قدر ملي ٿيون اچن تنهن صورت ۾ مون کي ايئن وسهڻ لاءِ سبب آهي ته پيون ڳالهيون جي مون سوڍن جي دستخط ڪتابن مان ڪڍي هن ڪتاب ۾ چاڙهيون آهن ۽ پڻ ڪنهن به ڪتاب ۾ ڪينهن سي به سچيون آهن چاڪاڻ جو انهن لاءِ ڪجهه ثابتي شاهه جي رسالي ۽ چارڻن جي راڳن مان ملي ٿي. ڪنهن به حالت ۾ هي ڪتاب عام خلق جي وندر ۽ سنڌ جي! آڳاٽي تواريخ جي کوجنا ڪندڙن لاءِ اميد ته گهڻو ڪمائتو ٿيندو.

بوبڪ — پيرو مل مهرچند

۱۲ جون ۱۹۲۴ع

سودن جي صاحبي يـــا
راڻن جو راڄ

راجپوتن جو اصل نسل

راجپوتن جي جنم جي ڪهاڻي هڪ عجيب آڪاڻي آهي. وشنو ڀڳوان جو ڇهون اوتار پرسرام هو جو جمند گنيءَ جو پٽ هو. هڪ لڳا ڪرت ويريہ نالي هڪ راجا جمندگني وٽ هڪ ڳئو ڏٺي جا ڪامڌين هئي. ڪامڌين معنيٰ اها ڳئون جنهن وٽان ڪامنائون پوريون ٿين يعني جنهن ڪان جيڪي گهرجي سو ملي ملي. هيڙي عجيب ڳئوءَ تي راجا جي سياويڪ طرح دل ٿي. هن جمندگنيءَ ڪان ڳئو گهري پر هن نہ ڏنيس تنهن تي راجا اها ڳئو زبردستيءَ ڪاراهي هليو ويو. ان وقت پرسرام گهر ۾ حاضر نہ هو پر پوءِ جڏهن هن ڳالهہ جي سڌ پيس تڏهن تپي لوهہ ٿي ويو ۽ بنا دير راجا کي ماري ڳئو آڻي پنهنجي پيءُ کي ڏنائين. راجا جي ٻٽن پنهنجي پيءُ جي وير وٺڻ لاءِ جمندگنيءَ

جي آشرم تي ڪاهه ڪئي. ان وقت پرسرام ڪيڏانهن ٻاهر ويو هو ۽ جمدگني گهر ۾ اڪيلو ويٺو هو. راجڪمار هن کي اڪيلو ڏسي سولائي سان ڪهي هليا ويا. پرسرام، پوءِ جڏهن پنهنجي آشرم ۾ اچي ڏٺو ته هي وڏل وهي ويو آهي تڏهن سڄي ڳالهه پاڻ مرادو سمجهي ويو. هن پوءِ پرڻ ڪيو ته اهي راجڪمار ته پورا ڪندس پر ڪوبه کتري ٻچو جيئرو نه ڇڏيندس. هي سڄي ڳالهه پراڻن ۾ به ڏنل آهي جن ۾ ائين چاڻايل آهي ته پرسرام جملي ايڪيهه دفعا کترين جو ڪل ناس ڪيو هو.

اڳياڻن کترين جو ڌرم هو برهمڻ ۽ ٻين ورنن جي رکيا ڪرڻ. کتري ناس ٿي ويا ته برهمڻن ۽ ٻين جي رکيا ڪري ڪير؟ اتي خود برهمڻ اچي آنا ٿيا ڇاڪاڻ جو ان وقت هندستان ۾ دئت، اسسر ۽ دانو گهڻا هئا جي عالمن جي چوڻ موجب سٿين لوڪن مان هئا. اهي برهمڻن کي مڃيندا ته ڪين هئا پر هنن کي پاڻ آزاريندا هئا. کتري انهي ڪري برهمڻ جو وڏو بچاءُ هئا پر هاڻ ته اهڙو ڪو کتري ٻچو ڪو نه هو جو هنن دئتن جو تڪ مان ور لاهي.

انهي سمي ۾ ڪيترا رشي ۽ مني ابو ٻهاڙ تي رهندا هئا. برهمڻن کي تڪليف ۾ ڏسي وسشٽ مني ابو ٻهاڙ ڏي رشين ۽ منين سان صلاح ڪرڻ ويو ته هاڻ برهمڻن جي بچاءُ لاءِ ڪهڙو اپاءُ ڪجي. آخر سڀئي

پاڻ ۾ صلاح ڪري برهما، وشنو، ردر (شو) ۽ اندر ديوتا ڪي وينتي ڪئي تہ توهين ڪي ڪتري پيدا ڪريو جي دئتن کي ناس ڪري برهمڻن جو بچاءُ ڪن رشين پوءِ ابو پهاڙ اُجي ڏکڻ الهندي ڪنڊ ڏي يگيہ جي اگني دڪائي اندر ديوتا کي چيو تہ اول توهين کو ڪتري اپايو. رشين جو چوڻ مجي اندر ديوتا ڀين جو هڪ پتلو ڻاهي ان تي امرت ڇٽڪاري پوءِ اهو پتلو اگني ڪنڊ ۾ اڇليو ۽ پوءِ سنجيون منتر (جيئارڻ جو منتر) اچاريائين تہ ڏسو ڪرتار جي قدرت جو ازغيبي اگنيءَ مان هڪ برش ٻاهر نڪري آيو جنهن کي ساڄي هٿ ۾ گدا (لٺ) هئي. هو اگنيءَ مان نڪرڻ وقت چوندو آيو تہ مار! مار! انهيءَ سبب هن تي "پرمار" (١) نالو پيو.

رشين ۽ منين جي چوڻ تي برهما پوءِ پيو هڪ پتلو ٺاهي يگيہ جي اگنيءَ ۾ وجهي منتر اچاريو تہ اگني ڪنڊ مان پيو هڪ جوان پيدا ٿيو جنهن کي هٿ ۾ تلوار ۽ ٻئي هٿ ۾ ويد هئا. انهيءَ جوڌي تي "چلونڪي" نالو پيو ڇاڪاڻ تہ هو برهما جي "چلو"

---

(١) "پرمار" لفظ جي معنيٰ آهي جيڪر چوان تہ آهي "پراون يا ڌارين کي ماريندڙ" مگر ڪرنل ٽاڊ جي لکڻ موجب "پرمار" معنيٰ آهي پهريون ماريندڙ يا ڌڪ هڻندڙ.

يعني هٿ جي ترئيءَ مان پيدا ٿيو هو يعني برهما پهريائين جڏهن پنهنجي هٿ جي ترئيءَ تي پٽلو ٺاهيو تڏهن هي پيدا ٿيو تنهنڪري اهو نالو مليس. "چلونڪي" لفظ جو اچار پوءِ ڦري "سلونڪي" (سؤلنڪي) ٿيو آهي.

شو يڳوان پوءِ اگني ڪنڊ مان هڪ ڪاري شڪل وارو جوان پيدا ڪيو انهي جوان کي لڙائي جو گهڻو فن ياد نه هو مگر پهريداريءَ لاءِ پختو هو تنهنڪري هن کي دربان يا پهريدار مقرر ڪيائون ۽ انهيءَ سبب هن تي "پرٿوي دوار" نالو پيو. پرٿوي معنيٰ ڌرتي ۽ دوار معنيٰ دروازو. هو گويا پرٿويءَ جي دروازي جو دربان هو تنهنڪري اهو نالو مليس. "پرتوي دوار" لفظ جو اچار پهريائين ڦري "پرٿهيار" ٿيو ۽ هاڻ عام طرح "پرهيار" چئبو آهي.

وشنو يڳوان پوءِ اگني ڪنڊ مان پاڻ جهڙو هڪ چتر ڀڄ (چئن ڀڄائن يا ٻانهن وارو) جوان پيدا ڪيو ۽ انتي نالو پيو "چترنگه". سنسڪرت ۾ "چتر" معنيٰ چار ۽ انگه معنيٰ بت. چترنگه معنيٰ چئن بتن وارو. حقيقتا بت چار ڪين هئس پر ٻانهون چار هيس تنهنڪري اهو نالو پيس. "چترنگه" لفظ جو اچار پوءِ ڦري چوهاڻ (چهاڻ) ٿيو. هاڪارو راجا پرٿيراج چهاڻ راجپوتن مان هو.

اندر مهراج پوءِ پنهنجي پٽيءَ جي- ڪنڊي مان

هڪ جوان پيدا ڪيو ۽ ان تي "رانوڙ" نالو پيو. رانوڙ معنيٰ رهٽ يعني پنيءَ جي ڪنڌي مان پيدا ٿيل. اهڙي طرح ديوتائن جي ڪرپا سان راجپوتن جي قوم پيدا ٿي.

اهي ابو پهاڙ تي اگني ڪنڊ مان پيدا ٿيا تنهنڪري انهن کي "اگني ڪل" يعني اگني يا باهه جي ڪٽنب وارا به چئبو آهي. اها اگني ڪنڊ جنهن مان راجپوت پيدا ٿيل چون ٿا اڄ تائين ابو پهاڙ تي قائم آهي ۽ راجپوتن لاءِ اها وڏو تيرٿ جو آستان آهي. ابو پهاڙ تي اچلي سر مهاديو جي مندر ۾ هڪ ليک لکيل آهي جنهن ۾ ڄاڻايل آهي ته پرمار دونهين مان پيدا ٿيو هو ۽ شترو ماريا هوائين. مطلب ته راجپوتن جي جنم جي ڪهاڻي هڪ ڏند ڪٿا آهي جا پراڻن ۾ ڏنل آهي ۽ ڪرنل ٽاڊ به اهائي ڏني آهي ڇاڪاڻ ته سڄي هندستان جا راجپوت اها ڳالهه سچي ڪري مڃين ٿا.

پرمار راجپوتن جي پيڙهي.

پرمار راجپوت جو اندر ديوتا جي ڪرپا سان اگني ڪنڊ مان پيدا ٿيو تنهن دانون ۽ اسرن (ستين لوڪن) کي ماري برهمڻ جو بچاءُ ڪيو ۽ هن پوءِ نس رکيو ابو پهاڙ ۽ ان جي آس پاس وارن ملڪن تي حڪومت

ڪئي، پر هو سڄي پارت کنڊ (١) جو راجا ٿيو جنهنڪري هن جا پويان "راجپوت" يعني راجا جا پٽ سڏجڻ لڳا. پرمار ڪانسواءِ پيا جوان جي اگني ڪنڊ مان پيدا ٿيا تن به راڄ ڪيو مثلاً پرهيار راجپوتن مارواڙ پاسي پنهنجو راڄ اسٿاپن ڪيو. اهڙي طرح اگني ڪنڊ مان جيڪي جوڌا پيدا ٿيا تن سڀني راڄ ڪيو تنهنڪري سڀني جي اولاد تي "راجپوت" نالو پيو ۽ پوءِ هرڪو پنهنجي وڏي ڏاڏي جي نالي پٺيان پرمار راجپوت، چهاڻ راجپوت وغيره سڏائڻ لڳو. پرمار راجپوتن جون ڪل پنجٽيهه شاخون سڄي سندستان ۾ آهن ۽ انهن مان جن راجائي ڪمائي سي اڄ تائين "ذڪر" سڏجن ٿا باقي سندن پيا پاڻر رڳو پرمار راجپوت ڪوٺجن ٿا جي هن وقت ٿر ۾ گهٽي ڏي آهن.

پرمار ۾ هن ڪان پوءِ جيڪي ست پيڙهيون ٿيون تن ابو پهاڙ ڏي راڄ ڪيو مگر پوءِ سندن اٺين پيڙهيءَ راجا چندر سين پيدا ٿيو جنهن پنهنجي گاديءَ جو هنڌ ابو پهاڙ مان ڦيرائي مالوا طرف ڌارا ننگر ۾ ڪيو.

---

(١) اڄ ڪالهه سڄي هندستان کي پارت کنڊ سڏجي ٿو مگر حقيقت ڪري "هندستان" ۽ "پارت کنڊ" رڳو هاڻوڪي اتر هندستان کي چئبو آهي جو پنجاب جي اتر کان وٺي هيٺ ونڌيا جبل تائين آهي. اهو ئي اصلوڪو "آريه ورت" يعني آرين جو ديس آهي.

راجا چندر سين کان پوءِ چوٿين پيڙهيءَ راجا ڀيمڪ ٿيو جنهن جي نياڻي رڪمڻيءَ جو وهانءُ سري ڪرشن سان ٿيو هو. هي مهاڀارت واري زماني جي ڳالهه آهي جنهن کي اٽڪل پنج هزار ورهيه ٿي ويا آهن. انهي زماني ۾ سنڌ جو راجا جئدرٿ هو جو پڻ راجپوت هو ۽ دهليءَ جي راجا ڌرتراشٽر (ڪورون جي پيءُ) جي نياڻي پرڻيو هو ۽ مهاڀارت جي لڙائي ۾ ارجن جي هٿان مئو هئو.

راجا ڀيمڪ کان پوءِ اٺينءَ پيڙهيءَ جيڪو راجا ٿيو تنهن پنهنجي گاديءَ جو هنڌ ڌارا ننگر مان ڦيري اجين ڪيو ۽ هن کان پوءِ ڏهين پيڙهيءَ راجا ڀرتري ۽ راجا وڪرماجيت پيدا ٿيا.

راجا وڪرماجيت ۽ سندن پوين سورهن پيڙهين اجين ۾ راڄ ڪيو مگر پوءِ راجڌاني ڦيرائي بارمير جي نزديڪ جهونو گڍه ۾ ڪيائون. جهوناڳڙهه جو شهر پيو آهي، ۽ هي جهونو گڍه پيو آهي جو هاڻ ڦٽو پيو آهي. ٿورن سالن کان پوءِ هنن جهونو گڍه کان ٽي چار ڪوهه پري ڪيراڙ نالي شهر پنهنجو تخت گاهه ڪيو. اهي راجپوت اڳي جڏهن اجين ۾ هئا تڏهن مها راجا ۽ راجا سڏبا هئا مگر ڪيرارو ۾ اچڻ کان پوءِ هو "راءِ" سڏجڻ لڳا.

جوڌپور رياست ۾ شو ۽ ڪوٽڙو به شهر هڪ ٻئي سان لاڳيتا آهن تنهنڪري ٻنهي کي گڏي "شو ڪوٽڙو"

ڇئبو آهي جيئن ڪنڊياري تعلقي ۾ هالاڻي ۽ پيلاڻي ٻہ جدا شهر آهن پر انهن کي گڏي پيلاڻي ڇئبو هو.

راجپوتن پنهنجي راجڌاني ڪيراروءَ مان ڦيرائي شو ڪوٽڙي ۾ ڪئي ۽ اتي تنهن وقت راجپوتن مان چار راءِ نالي راجا هو جنهن کي ٻہ پٽ ۽ ٽين نياڻي هئي. چار راءِ جي وڏي پٽ جو نالو سوڍو ۽ ننڍي پٽ جو نالو سانڪلو هو. سانڪان جو اولاد سان انڪلا رجپوت سڏجن ٿا جي جوڌپور ۽ بيڪانير پاسي گهڻا آهن مگر ٿرپارڪر ضلعي ۾ سوڍا راجپوت گهڻا آهن ۽ اهي پنهنجي وڏي ڏاڏي "پرمار" جو نالو گڏي پاڻ کي "پرمار سوڍا راجپوت" سڏائيندا آهن.

سوڍن جو سنڌ ۾ اچڻ:

راجا چار راءِ جو مريي پٽ سوڍو جنهن جي نالي پٺيان ٿر جا سوڍا راجپوت سڏجن ٿا سو دل جو دلير ۽ جنگي جوان هو.

هن کي دل ۾ آيو تہ مڙسان مڙسيءَ سنڌ ۾ گهڙي پئجي ۽ اتي آهستي آهستي پنهنجو راڄ قائم ڪجي. اهڙي منشا من ۾ ڌاري هو سنبت ١١٨١ ۾ راجپوتن جو وڏو ڪٽڪ ساڻ ڪري سنڌ ۾ آيو ۽ ڀهريون ڏي ڀهريون شهر جو هن هٿ ڪيو سو رتو ڪوٽ هو. رتو نالي هڪ مغل تي گذريو آهي تنهن ٿرپارڪر

ضلعي جي ڪپري تعلقي ۾ ڪپري جي شهر ڪان ڇهه ڪوهه ڪن پري هڪ ڪوٽ اڏيو هو. اهو ڪوٽ هاڻ ڊنو پيو آهي مگر رتو ڪوٽ نالو اڃ تائين قائم آهي. سوڍي جو پٽ پوڏورني ڪوٽ ۾ رهيا ۽ هتي اڇڻ ڪان پوءِ هو ”راڻا“ سڏجڻ لڳا. ڪپري تعلقي ۾ اڃ تائين ڳوٺ راڻاڏو آهي. اتي ڪيترا آڳاتا راڻا گهر ڪري ويٺا هئا تنهڪري ڳوٺ تي اهو نالو پيو.

ڪپري تعلقي ۾ اڃ تائين ڪي پٽ آهن جن کي ”راڻن جا پٽ“ ڪري سڏيندا آهن ڇاڪاڻ جو ڪن آڳاٽن راڻن اوائل ۾ اهي پٽ وسايا هئا ۽ اها سموري حد رتي ڪوٽ وارن راڻن جي هئي.

راڻي سوڍي ڪپري جو هي پاسو اڇي هٿ ڪيو ته راٺوڙن کي به دل ۾ آيو ته اسين به ڇو نه سنڌ تي ڪاهه ڪري ڪجهه ڀاڱو هٿ ڪريون. سنڌ ۾ انهيءَ وقت سومرن جي صاحبي هئي پر هو راجپوتن ۽ راٺوڙن سان پڄي ڪين ٿي سگهيا. راٺوڙن ڪم اهڙو ڪيو جو راجپوتن جيڪو رتي ڪوٽ وارو پاسو هٿ ڪيو سو ڇڏي باقي ڪپري تعلقي جو رهيل ڀاڱو پنهنجي قبضي ڪيائون ۽ پوءِ پنهنجي حد وڌائي عمرڪوٽ جي اتر طرف ڇوڙ شتنيشڻ جي پريان ڪيائون ۽ پوءِ اڳيرو وڌي گڏڙو ۽ ان جي آس پاس وارو ڪيترو ملڪ هٿ ڪري جوڌپور جي رياست جي ڪجهه ڀاڱي تائين وڃي پهتا. انهي سموري حد کي اڃ تائين ”ڪاٺر“

سڏيندا آهن. ڪاٺر هٿ ڪرڻ ڪري هو ”ڪاٺر يا رانوڙ“ سڏجڻ لڳا. ”ڪاٺر جو نالو شاهه جي رسالي جي سر مارئي ۾ ڪيترن هنڌ ڪم آيل آهي. ڪاٺر ۾ ڪتا، لويون ۽ ڪمريون اڄ تائين ٺهن ٿيون. شاهه لطيف کي ڪاٺر جون ٺهيل ڪتيون شايد گهڻو پسند آيون هيون جو انهن جي مارئي جي بيتن ۾ هن طرح ساراهه ڪئي اٿس:

ڪاٺر ڪتيون خاصيون آڇي ٽُت اچن
ڪڏيو پيڻ ڪهن، ملير گهرجي مارئي.

ڪاٺر ۾ جن رانوڙن راڄ ڪيو تن مان هڪ هاڪارو راجا رنمل هو، جنهن جو نالو شاهه جي رسالي جي سر ڏول مارئي جي هيٺين ڏڪ ۾ ڄاڻايل آهي:

”ڏوليو نر ور سيريئن راجا رنمل رليو“

ڪاٺر ۾ رانوڙن ڪيترا سال راڄ ڪيو سا حقيقت ملي نٿي سگهي مگر ايترو سمجهي سگهجي ٿو ته رانوڙن کان ڪاٺر جو ملڪ پوءِ راٺن کسيو. انهي هندڪي حڪومت جو اثر اڄ تائين ڪاٺر ۾ پڌرو آهي. سنڌ ۾ پيهن هنڌ هندن ۽ مسلمانن کي سندن پوشاڪ مان پرياڻ ڏي سڃاڻي سگهجو آهي مگر ڪاٺر ۾ اڄين پوشاڪ مان سڃاڻڻ مشڪل آهي ڇاڪاڻ جو اتي مسلمان به هندن جهڙي پوشاڪ ڪن ٿا.

مسلمان مردن کي ڏسو تہ انگرکا پيا آهن ۽ سنڌن زالن ۽ ٻارن جي پوشاڪ بہ مارواڙين ۽ ڪڇين جهڙي آهي.

عمر ڪوٽ واري لڙائي

عمر ڪوٽ جي راڻن وٽ جيڪي دستخط احوال آهن تن مان معلوم ٿو ٿئي تہ راڻو سوڍو جنهن پهريائين رتو ڪوٽ هٿ ڪيو تنهن جو پوڙو راڻو رائڌيو جي هو جو نهايت جريت پريو جوان هو. هن جوان کي دل ۾ آيو تہ رڳو رتو ڪوٽ ۽ ان جو آس پاس وارو ملڪ وٺي نہ ويهجي پر سڄو ٿرپارڪر پنهنجي قبضي ڪجي.

سنڌ جي حاڪمن سومرن جي هنن ٻوٽي ڪڇي ڇڏي هئي ۽ پنهنجي مڙسيءَ جو ٻانور بہ جهجو هون تنهن هوندي بہ هنن کي جوڳا بندوبست ڪيا.

راجپوتن وٽ جنق نالي هڪ چارڻ هو تنهن کي ڪي ماڻهو ساڻ ڏناٿون جي چمڙا پوش ڪري جاچ ڪري آيا تہ ڪهڙي وات تان لشڪر وٺي وڃجي ۽ ڪهڙو هنڌ سٺاڻو ٿيندو جتي ٻيهي سومرن کي سامهون ٿجي. جڏهن سموريون رٿون ٺاهي راس ڪياڻون تڏهن ساڻ سوڻ ڳنڍي هي وڏو ڪٽڪ سنبرائي نڪتا ۽ عمر ڪوٽ ۾ اچي سومرن کي سامهون ٿيا. اها لڙائي

سنبت ۱۱۸۲* جي ويساک مهيني جي سهائي ساتم تي عمرڪوٽ ۾ لڙائي لڳي جنهن ۾ سوا سو ڪن سومرا مارجي ويا ۽ عمرڪوٽ جو شهر راڻن جي هٿ ۾ آيو.

تر ۾ پڇائن ڪندي انئين معلوم ٿئي ٿو تہ عمرڪوٽ جي شهر کي اصل ”همروٽ“ ڪري سڏيندا هئا ۽ تن ڏينهن ۾ عمر سومرو اڃا ڄائو بہ ڪونہ هو. انهيءَ آڳاٽي وقت ۾ شهر ۾ هڪ ڪچو قلعو هو جو سوڍن جي لڙائي وقت سومرن جي هٿ ۾ هو ۽ حاڪمن جا ديرا انهي قلعي اندر رهندا هئا. سوڍن جڏهن اهو ڪچو قلعو هٿ ڪيو تڏهن هنن هي مسلمانڪو مڪان جنن جو تڏن ڪتب آڻن واجب نہ سمجهي اول انکي گنگا جل سان ليپو ڏياريو ۽ پوءِ قلعي واري جاءِ کي وڏيڪ پوتر ڪرڻ جي ارادي سان ان ۾ هون ڪراياڏون. اها ڳالهہ تر جا چارڻ راڳن ۾ ڳائي ٻڌائيندا آهن. انهن راڳن ۾ هون جو ذڪر ڪندي شاعر چيو آهي تہ سوڍن جيڪو هون ڪيو تنهن ۾ ايترو گيهہ ڪتب آندائون جو گيهہ ڪوٽ کان ٻاهر ريلا تي وهڻ لڳو. انهن راڳن مان بہ ٽڪون هيٺ ڏجن ٿيون جي ڍاٽڪي ٻوليءَ ۾ آهن تنهن ڪري انهن جو ارٿ بہ ڏجي ٿو:-

---

* سند گزيٽيئر موجب عمرڪوٽ واري لڙائي سنہ ۱۲۲۶ع ۾ لڳي.

چڙيٺل چانچ نہ پري آگڻ آڏ تارا ٽٽي
جهاجهو گيه ڪڙي، محل تميٽي مينڌرا.

ارٿ:- جهڙڪي چهنگ نہ پري، اي شوم (سومرا) تنهن جي اگڻ ۾، باقي اي مينڌرا تنهن جي محل ۾ جهجهو گيهہ ريلا ڪري وهي ٿو. اهڙي طرح هون هوم ڪري سوڍا عمرڪوٽ واري قلعي ۾ ويٺا ۽ عمرڪوٽ جي شهر ۾ پنهن جي حڪومت ڇماياڻون.

آڳاڻن راجائن وٽ شعر جو قدر گهڻو هوندو هو ۽ اڄ بہ جوڌپور، بيڪانير ۽ ٻين ڪن ڏيهي رياستن ۾ راجائڻ جي درٻارين ۾ ڪوي ۽ راڳيندڙ موجود آهن. سوڍن راجپوتن وٽ بہ ڪي ڪوي ۽ راڳيندڙ هئا جن کي وقت بوقت هو چڱا انعام ڏيندا هئا. عمرڪوٽ جي راڻن وٽ جنق نالي چارڻ هو، جنهن بابت مٿي چاڻايو ويو آهي تہ هو عمرڪوٽ واري لڙائي کان اڳ رستا جاچي آيو هو تہ ڪٿان لشڪر لنگهائجي ۽ ڪٿي ٻيهي لڙائي ڪجي. عمرڪوٽ واري لڙائي کٽڻ کانپوءِ راڻن انهي جنق چارڻ جو چڱو قدر ڪيو. هن وقت عمرڪوٽ کان ٻہ ڪوهہ پري ڇوڙ اسٽيشن واري رستي ي ڪاروڙو نالي ڳوٺ آهي سو راڻي راڻديو جي پٽ راڻي جيءَ برهم انهي جنق چارڻ کي امداد ڪيو ۽ ڪيٽريون ڳايون ۽ مينهون بہ ڏنائينس. اهو ڪاروڙي جو جو ڳوٺ اڳي تمام وڏو هو ۽ منجهس آبادي جهجهي هئي. هن وقت ڪاروڙي ۾ جيڪي ٿورا چارڻ رهن ٿا

سي انهي جنق چارڻ جو اولاد آهن ۽ عمرڪوٽ جي راڻن سان اڄ تائين رستو اٿن.

سوڍن جو ٿر ۾ زور وٺڻ.

عمرڪوٽ هٿ ڪرڻ کانپوءِ سوڍن جي دل وڌي ۽ هو ٿر جي پين پاڳن هٿ ڪرڻ جي ڪوشش ۾ رهيا جنهن ۾ آخر هو فتح مند ٿيا. هن وقت جيڪو نارو ڀويزن آهي سو سمورو سوڍن هٿ ڪيو ۽ سومرن کي هڪالي ايترو پري ڪيائون جو رڳو پراڻ جو الهندو پاسو سومرن جي تابع هو، باقي ٻيو سمورو ملڪ ٿر طرف سوڍا پنهن جي قبضي ڪري ويٺا. مٺي تعلقي جو ٿورڙو پاڱو ۽ ڏيپلي تعلقي جو ڪجھ پاڱو تن کي گڏي اڄ تائين ”سامروٽي“ چوندا آهن. سوڍن رڳو اهو سامروٽي جو پاسو ڇڏيو، جنهن ڪري ڏيپلي طرف سوڍا راجپوت بلڪل ٿورا آهن. باقي ٻيو سمورو ٿر سوڍن هٿ ڪيو. تنهن ڪري اڄ تائين سوڍا اتي گهڻا آهن. سومرن ۾ تيرهون حاڪم چنيسر هو جو سنه ١٣٠٠ع ۾ مٺو ۽ ارڙهن ورهيه حڪومت ڪيائين. چنيسر جي گاديءَ جو هنڌ ڏيپلي تعلقي جي ڳوٺ رحمڪي بازار جي پريان وڳهيه ڪوٽ ۾ هو. اهو ڪڇ جي رڻ جو پاسو آهي ۽ چنيسر جي ڪوٽ جو ويرانو اڄ تائين اتي ظاهر بيٺو آهي ۽ اتان بعضي بعضي آڳاٽي زماني جا سڪا ليندا آهن. مطلب ته سومرن کي ڪڇ جي

رڻ ڏانهن هٽائي سوڍا پنهن جي حڪومت وڌائڻ لڳا ۽ پوءِ ڪاٺر جي راٺوڙن کي هڪالي سچو ٿر پنهن جي قبضي ۾ ڪيائون.

حڪومت جو ورهاڱو

راٺو راٺڊيو جي جنهن سنه ١٢٢٦ع ۾ عمر ڪوٽ جو شهر هٿ ڪيو، تنهن جون چار پيڙهيون عمرڪوٽ ۾ رهيون. مگر پوءِ پنجين پيڙهي راٺو درجن سنگه ۽ راٺو آسراءِ ٿيا، تن ڀاڳا ورهيا. راٺو درجن سنگه وڏو پٽ هو، سو عمرڪوٽ ۾ رهيو ۽ ننڍو پٽ آسراءِ سنگه ننگر پارڪر ڏي ويو ۽ ننگر پارڪر شهر ۾ هڪ تلاءُ وٽ جايون جوڙائي وڃي رهيو جنهن ڪري اهو تلاءُ اڄ تائين راٺن جي نالي پٺيان "راٺا سر" سڏجي ٿو. انهي ورهاڱي وقت مٺي ۽ ڇاڇرو تعلقا به راٺن جي هٿ ۾ هئا ۽ حڪومت جي انتظام رکڻ لاءِ اتي هنن پنهن جا صوبا مقرر ڪيا، جي وقت بوقت عمر ڪوٽ ۾ اچي گادي نشين راٺي جو سلام پرينداهئا ۽ گهرج مهل مدد ڪندا هئا.

ڇاڇري پاسي جيڪي راجپوت صوبا ٿي ويا تن ۾ مکيه ماڻهو ڇاڇرو نالي هڪ راجپوت هو، تنهن اهو شهر ٻڌايو. تنهن ڪري سندس نالو شهر تي پيو ۽ سندس سموري حد (ڇاڇرو تعلقو) کي اڄ تائين "ڇاڇراٽي" چوندا آهن. ڇاڇري کان ٻارهن ڪوهه پري ساڳي تعلقي

اندر چيلهار جو شهر آهي سو ”چيلو“ نالي راجپوت ٻڌايو هو. اهو شهر جنهن وقت ٻڌو تي تنهن وقت عمرڪوٽ ۾ سوڍو ڪلجي گادي نشين هو.

ڪلجيءَ کي عام طرح ”ڪلو“ سڏيندا آهن. اهڙي طرح سوڍا راجپوت هوڏانهن عمرڪوٽ هوڏانهن سڄو ٿر و ساڏي وينا باقي سامروٽي ۽ رحمڪي بازار ڏي سومرن جي تخت گاهه ڏانهن ڪين ويا.

سوڍا انهي پاسي ڇو ڪين ويا اهڙي خبر ڪو ٻڌائي نٿو سگهي پر اٿين پيو پائنجي ته سومرن سان اهڙو ڪو عهد نامو ٿيل هون، هي رڳو انومان آهي.

مٿي تعلقي جو ڪڇ ڀاڱو ۽ ننگر پارڪر جو ٿورو ڀاڱو جو ڪڇ جي رڻ جي وٽ (ڪناري) سان آهي تنهن کي اصل ”پاڻر“ ڪري سڏيندا هئا. ڪپري ۽ عمرڪوٽ تعلقن جو اتر وارو ڀاڱو جو گبڙي وڏان لنگهي جوڌپور رياست سان وڃي ٿو گڏجي، تنهن کي اڳي ”ڪاڻر“ سڏيندا هئا جيئن مٿي اڳي ئي ڇاڻايو ويو آهي، ٿر جو باقي رهيل ڀاڱو جو پاڻر ۽ ڪاڻر جي وچ ۾ آهي تنهن کي اصل ”ڍٽ“ سڏيندا هئا. اهو سمورو ڍٽ جو پاسو عمرڪوٽ جي راڻن جي هٿ ۾ هو ۽ عمرڪوٽ سندن گاديءَ جو هنڌ هو. حقيقت ڪري ”عمرڪوٽ“ نالو پوءِ جو پيل آهي، مٿي اڳيئي ڇيو ويو آهي ته عمرڪوٽ کي اصل ”حمروٽ“ سڏيندا هئا.

عمرڪوٽ جا راڻا تورڙي ٿر جا پيا ڪيترا ماڻهو چون ٿا ته سوڍن مان هڪ سوڍو راڻو امرسنگهه ٿي گذريو آهي تنهنجي نالي پٺيان هي شهر پوءِ ”امرڪوٽ“ سڏجڻ لڳو.

راڻو امرسنگهه عمر سومري کان گهڻو اڳ ٿي گذريو آهي ۽ پوءِ جڏهن عمر سومري جي بادشاهي ٿي تڏهن ”امر ڪوٽ“ جي بدران هي شهر سندس نالي پٺيان ”عمرڪوٽ“ سڏجڻ لڳو پر اج تائين ڪيترا ماڻهو ”امر ڪوٽ“ چوندا آهن.

عمرڪوٽ ۾ هن وقت جيڪو قلعو آهي سو پڪ ساڪ پيو پري ته اهو اصل راڻن جو جوڙايل آهي ۽ نه سومرن جو. اها ڳالهه هن مان ثابت آهي جو عمرڪوٽ جي قلعي جو جتان لنگهه آهي اتي پٿين تي ڪيترا اکر پٿر تي اڪريل آهن جي جيتوڻيڪ سمجهڻ ۾ نٿا اچن تڏهن به ايترو ظاهر آهي ته ان ۾ جيڪي لاڪنائون ۽ اکر ڪم آيل آهن سي سڀ ديوناگري نموني آهن جنهنڪري پڪ سان چئي سگهجي ٿو ته اهي اکر هندن جا اڪرايل آهن ۽ نه مسلمانن جا.

سوڍن جو زورڀلاڻ

ٿر جا سوڍا سومرن کان ڏاڍا هئا تنهنڪري هنن کي ليکيندا به ڪين هئا ۽ سڏو دهليءَ جي بادشاهه

کي ڏن پريندا هئا.

سومرن جو سترهون حاڪم عمر هو جنهن پنجٽيهه ورهين جي راڄ ڪرڻ بعد سنه ١٣٩٠ع ۾ وفات ڪئي هن حاڪم بابت جيڪو احوال موجود آهي تنهن مان ظاهر آهي ته عمرڪوٽ جو قلعو هن موٽي سوڍن کان هٿ ڪيو هو. اها پڪ آهي ته سوڍن مٽي ماراڙي کان سواءِ اهو قلعو پنهنجي هٿان نه ڇڏيو هوندو. پر سوڍن ۽ عمر سومري جي لڙائي جو احوال موجود نه آهي. تنهنڪري ڪجهه چئي نٿو سگهجي. باقي ايترو سمجهجي ٿو ته سوڍن جو زور ان وقت ٽٽل هو تڏهن عمر سومري کائن قلعو کسيو ۽ ملرڊي کي ملير مان آڻي اتي قيد ڪيائين. جنهن وڻ هيٺان مارئي کي آڻي وهاريو هئائين تنهن وڻ جي ٿڙ جو وڏو ٽڪر اڄ تائين ڪمرڪوٽ جي قلعي ۾ پيو آهي.

عمر ڪوٽ پاسي ڪنهن کي تپ ٽاڻو ٿيندو آهي ته انهي وڻ مان ڇوڏي ٽڪر پيچي اهو بيمار کي گهي پياريندا آهن جو هو سمجهن ٿا ته هن ستياڻيءَ جي ست ڪري هي وڻ به ڪلاوارو آهي ۽ ماڻهن جا ڪشٽ ڪٽي سگهي ٿو.

سومرن جو پويون يا اڻويهون حاڪم همير سومرو ۽ راڻو ميندرو جو عمر ڪوٽ جي هاڻوڪن راڻن جو وڏو ڏاڏو هو سو سنڌس وزير هو. هي اهو ساڳيو راڻو ميندرو هو جنهن مومل ماڻي هئي مومل کان جڏهن

راڻو رسي آيو هو، تڏهن مومل سندس پٺيان عمرڪوٽ ۾ آئي هئي ۽ شهر جي ٻاهران پنهن جي جاءِ جوڙائي اچي رهي هئي. انهي جاءِ کي عام طرح ”مومل جي ماڙي“ چوندا آهن، جا عمرڪوٽ کان ڪوهه ڪن پري آهي. سنه ١٩١٠ع ۾ اها ماڙي گهڻي قدر قائم بيٺي هئي، مگر ١٩٢٣ع ۾ وري وڃي ڏٺم ته ايتري قدر زبون ٿي پيئي هئي جو سرون به پري اٿسو ٿي ويون هيون. راڻي جو به ”پڙو“ اڄڪلهه حال ۾ آهي. ”پڙو“ معنيٰ ڊنل قلعي جو نشان. راڻي جو پڙو عمرڪوٽ تعلقي ۾ صوفي فقير جي ڳوٺ کان سڌ پنڌ پري آهي. چون ٿا ته انهي راڻي جي قلعي مان بيهي عمر ڪوٽ طرف نهاريو ويندو هو ته مومل جي ماڙي چٽي ڏسڻ ۾ ايندي هئي.

اها تواريخي ڳالهه آهي ته مومل راڻي جي وقت ۾ عمرڪوٽ وارو قلعو سومرن جي هٿ ۾ هو. جنهن جي معنيٰ ته عمر سومري کان وٺي همير سومري جي راڄ تائين سوڍن جو زور ٽٽل هو.

ڪانگ کي لڙ ۾ مڙو.

سومرن جو پويون حاڪم همير پنهن جي وزير راڻي مينڌري جي زال مومل تي عاشق هو، ۽ راڻي کي عمرڪوٽ جي اندر ڪوهه ۾ ڪجهه وقت قيد ۾ رکيو هوائين. انهيءَ ڳالهه تان عمرڪوٽ جا سوڍا اچي منتيا

۾ وري پنهنجو اڳيون زور ڏيکارڻ لڳا. رعيتي ماڻهو به سومرن مان ڪڪ هئا، جو هنن جي شراب خوري ۽ حرام ۾ پئي بد هلت ماڻهن جون دليون ڪٽيون ڪري ڇڏيون هيون. خود ڪيترا مسلمان جهڙوڪ سما هنن سومرن حاڪمن مان بيزار ٿي پيا. سومرن جي بد هلت ڪري سمن وڏو فساد ڪيو ۽ سلطان علاوالدين جي مدد گهرياڻون. سلطان پنهنجو لشڪر سنڌ ۾ موڪليو ته سومرن پنهن جون زالون ۽ ٻار ٻچا ابڙي نالي هڪ سمي امير مان ڪڇ پيچ ڏي موڪليا ۽ پوءِ سلطان جي لشڪر سان وڙهڻ لڳا، پر سگهوئي شڪست کائي ـــ ڇ ڏي اٿي ڀڳا ۽ سلطان جو لشڪر پٺيان ڪاهي پيو. سومرا اچا ڪڇ ۾ ٿي گهڙيا ته ڪڇ جا سما مٿن ڪاهي آيا. اڳيان سما ۽ پٺيان سلطان جو لشڪر پيو. انهن ٻن زورن جي وچ ۾ سومرن جي خاندان جو خاتمو ٿي ويو. هن تواريخي ڳالهه بابت ٿر ۾ ڪيترا بيت ڏيندا آهن ۽ چارڻ گيت چوندا آهن. شاهه جي رسالي جي سُر بلاول ۾ به هن تواريخي ڳالهه بابت ڪيترا بيت آهن.

سمن ۽ سومرن جي پاڻ ۾ اچي لڳي ته سوڍن کي وجهه ملي ويو، تن عمرڪوٽ وارو قلعو وري پنهن جي قبضي ۾ ڪيو. "ڪانگ کي لڙ ۾ مزو". سومرن کانپوءِ سمن جي حڪومت سنڌ ۾ ٿي. سمن جي گهراڻي جو پهريون حاڪم ڄام اُنڙ سنه ١٣٥١ع ۾ تخت تي ويٺو.

هن ٽر جو پاسو ٿي چڙي ڏنو ۽ نٿي ڏانهن مڪاي ٽڪري جي نزديڪ ساموئي جو شهر ٻڌي اهو پنهنجي گاديءَ جو هنڌ ڪيائين. هينئر سوڍن جي هيڪاري ساڃي ٿـي ۽ هـو اڳيئين وانـگر ٿـر ۾ راڄ ڪرڻ لـڳا ۽ سڌو دهليءَ جي بادشاهه کي ڏن ڏيڻ لڳا.

عمرڪوٽ ۾ اڪبر بادشاهه جو جنم.

سنه ١٥٤٠ع ۾ بابر بادشاهه جي مرڻ کانپوءِ دهليءَ جي تخت تي همايون ويٺو. هن پهريائين بنگال ۽ گجرات هٿ ڪيا، پر پوءِ شيرشاهه افغان هٿان شڪست کائي سنڌ ڏي ڀڄو. هو پهريائين روهڙيءَ جي نزديڪ ڀرلوءَ ۾ اچي رهيو ۽ پوءِ جوڌپور ڏي رخ رکيائين، پر واٽ تي ڪا غيرت آيس سو جيسلمير مان لنگهي عمرڪوٽ ۾ آيو. همايون بادشاهه عمرڪوٽ ڏي ايندي واٽ تي ڏاڍي تڪليف ڏٺي. هن کي وڏي تڪليف پاڻيءَ جي ٿي. پلا ٿ. ۽ جيسلمير ۾ کوهن جو پاڻي هڪڙو کارو ٻيو کوهه وري سٺ پرهه* بلڪ وڌيڪ اونها، جنهن ڪري کوهن مان پاڻي ڪڍڻ ۾ گهڻو وقت لڳي ٿو.

---

* "پرهه" لفظ اصل ۾ آهي سنسڪرت لفظ "پرش" معنيٰ ماڻهو. ٺ پرهه اونهو کوهه تنهن جي معنيٰ ته سٺ ماڻهن جي ڊيگهه جيترو اونهو کوهه. حساب جي سولائي لاءِ پرهه ۾ پنج فوٽ ليکيا آهن.

همايون سان جيڪي ماڻهو ساڻ هئا سي پاڻيءَ لاءِ اهڙا آتا جو هڪ هند ڪوهه مان پاڻي تي ڪڏيائون تہ منجهائن ڪيترا اچي پاڻيءَ تي آجهريا، سوبہ ايتري قدر جو ڪي ماڻهو ڪوهہ ۾ ڪري پيا! هيءَ ڳالهہ ڪرنل ٽاڊ بہ ڄاڻائي آهي. همايون بادشاهہ عمرڪوٽ ۾ آيو تہ اتي جي گادي نشين راڻي سندس جهجهو آءُ آدر ڪيو ۽ سندس ايتري خدمت ڪيائين جو هنڪان سفر جون سڀ سختيون وسري ويئون ۽ هو راڻي تي گهڻو راضي ٿيو.

انهيءَ عمرڪوٽ واري منزل تي هندستان جو هاڪارو ۽ هردلعزيز اڪبر بادشاهہ ١٤ آڪٽوبر ١٥٤٢ع ۾ ڄائو. انهيءَ تاريخي ڳالهہ جي يادگيريءَ ۾ ڪيجواڙي تعلقي عمرڪوٽ جي هڪ سيد عمرڪوٽ جي ٻاهران هڪ سادو يادگار جوڙايو آهي. حقيقت ڪري هتي ڪو عاليشان يادگار ٺهڻ کپندو هو، جو اڪبر بادشاهہ جي انصاف جون ڳالهيون گهٽي هندو توڙي مسلمان اڄ تاءِ ڏڪ پريندا آهن، هھڙي حاڪم لاءِ يادگار بہ اهڙوئي هئڻ گهرجي.

ٿر ۾ ڏلون معاف.

راڻن جي صاحبيءَ ۾ ٿر ۾ اهو رواج هو تہ جنهن کي جيتري زمين کپندي هئي، سو تيتري وچي پو کيندو هو ۽ پنهن جي پيدائش سارو گادي نشين راڻي کي

ڍل پهچائيندو هو. راڻا وري دهليءَ جي بادشاهه کي ساليانو ڍَن ڏيندا هئا ۽ انهن ڪيترا سال پٺي چرخو هليو. جڏهن اڪبر بادشاهه تخت تي ويٺو، تڏهن عمرڪوٽ جي راڻن جيڪي خدمتون سندس پيءُ جون ڪيون هيون، سي ياد آيس ۽ پنهن جي جنم جي ڳالهه به ياد ڪري عمرڪوٽ جي راڻن کي لکيائين ته عمرڪوٽ منهن جي جنم جي جاءِ آهي ۽ اوهين منهنجي والد سان بلڪل وفادار ٿي هليا هئا، تنهن ڪري توهان کان ساليانو ڍَن وٺڻ آءٌ حرام ٿو سمجهان ۽ اوهانکي سڀ ڍلون معاف آهن! اڪبر بادشاهه جي هن حڪم جي پڌرائي ٿي ته سڄي ٿر ۾ واهه واهه پئجي ويئي ۽ هر ڪو انهن چوڻ لڳو ته يلي ته اڪبر بادشاهه عمرڪوٽ ۾ ڄائو، جنهن سڄي ٿر مان رائر (ڍل) جو رواج بند ڪري ڇڏيو. شاهه جي رسالي مان ڏسجي ٿو ته شاهه لطيف جڏهن ٿر ۾ گهمڻ ويو هو، تڏهن به ڍل جو رواج ٿر ۾ ڪونه هو. اها خبر رسالي "ماروي" جي هيٺين ٽڪ مان پوي ٿي.

"نڪا جهل نه پل نڪو رائر ڏيهه ۾".

ننگر پارڪر پاسي جن راڻن راڄ ڪيو تن به اهوئي دستور اختيار ڪيو ۽ سڄي ٿر مان ڍل جو نالو ئي نڪري ويو.

سوڍن جي حڪومت جو نمونو

آزادي جنهن کي چئجي سا سچو پچو سوڍن جي

صاحبيءَ ۾ هئي. ٿر پٽي يعني ڏاڍي زمين ٿوري آهي، مگر وارياسي زمين گهڻي آهي. ٿر ۾ پوک رڳو ڏهرن ۽ ٽلين ۾ ٿئي ٿي. بن پٽن جي وچ ۾ ڏاڍي زمين آباديءَ جي لائق تنهن کي ڏهر چئبو آهي. جيڪڏهن کو ڏهر اهڙو هيٺاهينءَ تي هوندو آهي جو اوسي پاسي کان برسات جو پاڻي وهي ان ۾ اچي کٽو ٿيندو آهي ته انهي هيٺاهين ڏهر کي "ٽلي" چوندا آهن. انهن ڏهرن ۽ ٽلين مان جنهن کي جيتري زمين کپندي هئي، سو تيتري وڃي پوکيندو هو ۽ پنهن جي پيدائش جي پنجين پتي کن جيترو حصو راڻن کي ڏيل ۾ پهچائيندو هو. راڻن کي پنهنجيون به جاگيرون هيون ۽ گهڻو مدار انهن تي هون.

عمرڪوٽ توڙي ننگر پارڪر جي سوڍن وٽ کو فوجي سپاهه پگهار تي رکيل ڪونه هو. پنهن جو گهر چڱي طرح بڌل هون ۽ آڏي مانجهيءَ جنهن به راجپوت کي سڏ ڪندا هئا، سو امالڪ اچي حاضر ٿيندو هو. ننگر پارڪر جي راڻن کي ڪولهي لوڪ ۽ عمرڪوٽ وارن راڻن کي ڀيل وقت سر چڱي مدد ڏيندا هئا ۽ اها مدد هو ڪنهن لالچ تي نه، پر پنهن جو فرض سمجهي ڏيندا هئا.

ٿر ۾ ڪنهن جي ڪا دانهن ڪوڪ هوندي هئي، ته نڪا درخواست ڏيندي هئي نڪو اسٽامپ لڳندو هو. جنهن کي جيڪا دانهن ڪوڪ ڪرڻي هوندي هئي،

سو گادي نشين راڻي يا هنجي صوبي سان وچي حال
ڪندو هو ۽ هو انهيءَ دم هنجو داد ڪندا هئا. ڪنهن
جو لهڻي ڏيڻي تان ڪو تڪرار ٿيندو هو تہ گادي
نشين راڻو يا هنجو صوبو چار چڱا وهاري هنجو معاملو
نبيري چڪائيندو هو.

ٺڳ، ڌاڙيل ۽ چور: هن وقت ڪڏهن ڌاڙا لڳن ٿا مگر
اڳي ڌاڙن جي ڌم لڳي پيئي هوندي هئي. جنهن بابت
شاهہ جي رسالي ۾ بہ اشارا آهن. ٿر ۾ ڪرار (واڻيا)
پئسي وارا آهن ۽ انهن کي ڌاڙيلن جو هردم ڊپ رهندو
هو. غريب مالدارن کي بہ ڌاڙيلن جو ڊپ هوندو هو،
جو ڌاڙيلا زبردستيءَ هنن جو مال ڪاهي ويندا هئا.
سوڍن جي صاحبيءَ ۾ ٿر ۾ ڪٿي ڌاڙو لڳندو هو تہ
اڪثر گادي نشين راڻو پاڻ گهوڙي تي لانگ ورائي
ڌاڙيلن کي وچي سامهون ٿيندو هو ۽ سر جو سانگو
اصل ڪين ڪندو هو. اهڙن ئي وقتن تي ڪولهي ۽
ڀيل هنن راڻن کي چڱي مدد ڪندا هئا ۽ سر جي سٽ
ڏيئي ڌاڙيلن سان جنگ جوٽيندا هئا.

راڻا جيستائين ڌاڙيلن کان ممورو مال سڄيءَ سڄي
سوڌو وٺي مالڪن کي نہ پهچائيندا هئا، تيستائين گهر
ڏي ڪين موٽندا هئا. جڏهن ڌاڙيلن کان ڪٿي خير سان
گهر ايندا هئا، تڏهن پنهن جي خرچ تي ديگيون چاڙهيندا
هئا ۽ هر ڪو ڪاٺي پي خوش ٿي ويندو هو.

اڪبر بادشاهہ جي حڪم موجب ٿر مان ڍلن جو

رواج بند ٿي ويو. تنهن ڪانپوءِ راڻن کي چڱي پيدائش ٿيندي هئي. راڻن ۾ ڪو وهاڻُ ٿيندو هو ته رعيتي ماڻهو اَنُ، گهوڙا، ڳايون، مينهون ۽ ڪجهه زيور ۽ پئسا هنن کي نذرانو ڏيندا هئا. رعيت ۾ ڪنهن جو وهاڻُ ٿيندو هو ته گهوٽيتا ٿوڙي ڪٿناريتا چڱي خاصي سوکڙي راڻن کي موڪليندا هئا. اهي لوازما ڪرڻ ۽ پين هن ڪري پاڻ تي پڌا جو سوڊا هنن کي ڏاڙيلن کان بچائيندا هئا. پيا غريب لوڪ جي اهڙا بنڌيانڻ پاڻ تي پڌي نه ٿي سگهيا، سي به پنهن جي حال سارو ڪجهه ڏيئي هٿ جوڙ ڪري ويندا هئا. ڪو غريب جهنگ ۾ ڪاٺيون ڪرڻ ويندو هو ته پاڻمرادو به پريون ڪاٺين جون راڻن جي در تي به آڇلي ويندو هو. ڏوٿي ماڻهو ڏت ڏورڻ نڪرندا هئا ته سگر، پڪا، پيرون، ڏٿرا ۽ پيون اهڙيون شيون راڻن وٽ نذرانو ڪري کڻي ويندا هئا. شاهه جي رسالي مان ڏسجي ٿو ته شاهه صاحب کي انهي ڳالهه جي به خبر هئي تنهن ڪري مارئي جي واتان چوايو اٿس ته:-

”پسي ڪاڻي پيٽ ۾ ڏٿرا ڏن آهُ ڏيندي“.

جهڙي طرح مسلمانن وٽ پيلي ۽ خاصخيلي رهن ٿا، تهڙي طرح سوڍن وٽ بجير هوندا هئا جي اڄ تائين اٿن. سندن گهر ۾ ليپو چوڻڪو، باسڻ ملڻ جو ڪم ۽ بي آٽي ويٺي اڄ تائين بجير ۽ بجيرياڻيون ڪن. جنگ جهيڙي مهل يا ڏاڙيلن کي سامهون ٿيڻ مهل

ٻجيرن کي سوديا اڪثر ساڻ کين ڪٽندا هئا ۽ ٻجير ذات ڪان ڪنهن به قسم جو نذرانو کين وٺندا هئا. سوڍن ۾ ڪيتري قدر سچائي هئي تنهن بابت هڪ مزيدار مثال نموني خاطر ڏجي ٿو.

عمرڪوٽ جي آڳاٽن راڻن مان هڪ گادي نشين راڻي ڪنهن ڪرار ڪان هڪ لک رپيا قرض ڪنيون هو. جو راڻا پنهنجون نياڻيون راجائن ۾ ڏيندا آهن ۽ نياڻيءَ جي شاديءَ تي ٻئي لک خرچ ڪندا آهن.

گادي نشين راڻي کي اميد هئي ته فصل پلو ٿيندو ۽ ان مان توڙي ٻي اپت مان قرض سولائي سان لهي سگهندو پر ڏٺيءَ جي اهڙي جوڙ جو برسات پوريءَ سوري پيئي ۽ فصل بلڪل گهٽ ٿيو. مدي پڄاڻا جڏهن ڪرار پنهنجا پئسا گهريا تڏهن راڻي سموري حقيقت ٻڌائي ته حال ڏهه هزار ڪن وٺي وڃ ٻئي فصل تي باقي پئسا وٺج. ڪرار ڪان وڌيڪ ترسڻ کين پنو تنهن تنگ طلبي ڪئي تنهن تي راڻي پنهنجي خزانچيءَ کي پنهنجي پر ۾ ڪا اٽڪل سيڪاري پوءِ هن کي چيائين ته جنهن صورت ۾ هن ڪرار جو اسان ۾ ويساهه گهٽو نٿو ڇمي تنهن صورت ۾ پنهنجا پراوا پئسا وجهي هن کي هڪ لک رپيا پورا ڪري ڏي. خزانچي امالڪ ناڻي جون گوڏريون ڪئي اچي ڪرار کي پئسا ڏيڻ لڳو. خزانچي هرهڪ ڍڳي ويهن رپين جي ناهي حڏهن ست ويهون ڳڻي رهيو تڏهن ڪرار کي چيائين ته هي

اڃي هڪڙو سؤ، ڪرار کي سؤ ۾ ست ويهون مليون سو دل ۾ خوش ٿئي ٿيو پر ظاهري هڪ اکر به ڪونه ٿي ڪڇيائين. اهڙيطرح ٻيو سؤ ۽ ٽيون سؤ مليس ته به هي ائين ڪين ٻيو چوي ته مون کي پئسا وڌيڪ پيا ڏيو پر پاڻ به چوندو ٿئي ويو ته برابر ٻيو سؤ به مليو ته ٽيون سؤ به مليو. اهڙي طرح ڳڻيندي ڳڻيندي جڏهن خزانچي ڏهه هزار رپيا پورا ڪيا تڏهن ڪرار کي چيائين ته هاڻ تنهنجو لک رپين تو کي اچي ويو! اتي ڪرار رڙ ڪري راڻي کي چيو ته سائين مون کي اڃا مليا ئي ڏهه هزار آهن ته هيءُ خزانچي ٿو چوي ته توکي لک اچي ويو!

راڻي چيس ته بابا، جنهن وقت سؤ ۾ ست ويهون توکي خزانچي ٿي ڏنيون تنهن مهل تو ڏانهن ڪانه ڪئي تڏهن هينئر وري ڇاجي ٿو دانهن ڪرين؟ اسان وٽ حساب هلندو ئي ائين آهي. انهيءَ ڳالهه تان عام پهاڪو آهي ته:

”سو ڏڪو سؤ ستين ويهين ڏهين هزارين لک.“

راڻي پوءِ ڪرار کي چيو ته ٻچا، ايمان نه لوڙهه تنهنجي رقم وڃئي ڪانهي ٻئي فصل تي سمورو ڪندو چڪائي وٺج.

ڪرار پوءِ ترسيو ۽ ٻئي فصل تي راڻي سمورا پئسا وياج سوڌا ڏيئي خوش ڪري ڪڍيس. هن مان ثابت آهي ته حال ڪرار جو به ايترو ته اعتبار

هو جو هڪ لک رپيا ڏنائين ۽ آفرين راڻي کي به آهي جنهن ايمان جي سلامتيءَ سان سمورا پئسا ورياج ونئي سوڏا ڏنا نه ته جيئن صاحبي سندن هٿ ۾ نه هئي جيڪڏهن ڪرار کي پئسا ڳاڙهي ماڻ سان مٺي ڏئي ها ته به وس وارو هو.

مطلب ته آڳاٽن سوڍن جون جيڪي ڳالهيون ٻڌجن ٿيون تن مان ظاهر آهي ته هنن جي دل درياهه هئي ۽ جهڙا سورما هئا تهڙا ئي سچار هئا. اهڙي طرح ايمان جي سلامتيءَ سان ڏيتي ليتي هلائيندا ۽ رعيت کي هر طرح راضي ڪندا رهيا تان جو نيٺ ڪلهوڙن جي صاحبي آئي.

ڪلهوڙن جي صاحبي

سنڌ ۾ سومرن ۽ سمن کان پوءِ ارغون ۽ ترخان گهرائڻ وارن راڄ ڪيو مگر ٿر جي پٽن شايد سيني کي ڏڪائي ڇڏيو هو تنهن ڪري راڻن ڏي ڪين رڙهيا ۽ سوڍا سڀ وقت خود مختيار ٿي گذارڻ لڳا. سنڌ ۾ پوءِ دهلي جي بادشاهن جي صوبه دارن جي حڪومت ٿي مگر ٿر جا صوبه دار اهي ئي سوڍا هئا. ڪلهوڙن جي جڏهن صاحبي ٿي تڏهن به ٿر جا سوڍا پنهنجن ٻانهن جي ٻل تي پهريان ٿورا سال خود مختيار ٿي رهيا پر پوءِ ميان نور محمد ڪلهوڙي عمر ڪوٽ جي سوڍن کي پنهنجي تابع ڪيو ۽ عمر ڪوٽ جو

قلعو ڪاٽن ڪسيائين. ريڪس صاحب جي لکڻ موجب عمرڪوٽ وارو قلعو ڪلهوڙن جي هٿ ۾ ١٧٥٠ع ۾ آيو. مگر حقيقت ڪري اهو واقعو سنه ١٧٣٨-٣٧ع ڌاري ٿيو هوندو. ڇاڪاڻ ته سنه ١٧٣٩ع ۾ نادر شاهه جڏهن سنڌ تي ڪاهي آيو، تڏهن ميان نورمحمد عمرڪوٽ واري قلعي ۾ وڃي لڪو هو ۽ نادر شاهه اتي به ڪاهي وڃي پهتو هوس. ميان نورمحمد اهو قلعو ضرور سنه ١٧٣٩ع کان اڳ هٿ ڪيو هوندو، نه ته اتي لڪڻ جو وجهه مشڪل مليس ها. سنه ١٧٥٠ع ۾ ڪلهوڙن ٿر ملڪ تي ڪاهه ڪري سڄو ٿرپارڪر پنهن جي قبضي ۾ ڪيو. انهي وقت ٿر جي سوڍن ۾ پاڄ پيٺي ۽ هو ٽڙي پکڙي ويا ۽ پٽن ۽ ڍهرن ۾ گهونڙا هڏي وڃي رهيا. انهيءَ پاڄ ڪانپوءِ ٿري ماڻهو عمرڪوٽ وارن سوڍن کي پنهن جو حاڪم ڪري ليکيندا هئا. ڇاڪاڻ جو اوکي سوکي ۾ مدد جو آسرو وري به وٽائن هئن باقي ڍل نکي ڪلهوڙن کي، نکي راڻن کي ئي ڏيندا هئا.

ڪلهوڙن پوءِ ڍلن اڳاڙڻ تي زور رکيو. سنڌگزيٽيئر مان معلوم ٿو ٿئي ته ڍلن اڳاڙڻ لاءِ ڪلهوڙا ويرا واهه تعلقي ننگرپارڪر تائين به ويا، پر پوءِ راڻن تي ڪجهه ڍل هڏي ۽ هنن کي پنهن جو ڏن پرو ڪري ٿر جي حڪومت وري به سنڌن (عمرڪوٽ وارن راڻن جي) حوالي ڪري ڇڏيائون. سنڌ جي تواريخن مان

معلوم ٿـو ٿئي ته ميان عبدالنبي ڪلهوڙي پنهن جي صاحبيءَ ۾ عمرڪوٽ جو شهر جوڌپور جي راجا کي وڪڻي ڇڏيو. جو پوءِ ١٨١٣ع ۾ ٽالپرن موٽائي هٿ ڪيو. حاصل مطلب ته سومرن جي صاحبيءَ کـان وٺي ڪلهوڙن جي صاحبيءَ جي اوائل تائين ٿر ۾ راڻن جو راڄ هو.

سوڍن جون گهڻيون ذاتيون آهن. ٿر جي جدا جدا ڀاڱن ۾ جدا جدا ذاتين جي سوڍن ۽ ڪلهوڙن جي صاحبيءَ تـائين راڄ ڪيو ۽ اهـو *تفصيل هن طـرح آهي :—

(١) سرتان سوڍا عمرڪوٽ ۾.
(٢) گنگداس سوڍا ڇوڙ تعلقي عمرڪوٽ ۾.
(٣) راڻا ڪڌهر کپري طرف.
(٤) نرا سوڍا مٺيءَ ۾.
(٥) نبا سوڍا اسلامڪوٽ ۾.
(٦) مالڏيو سوڍا ڏيپلي ۾.
(٧) پوچراج سوڍا ڇاڇري ۾.
(٨) ساڏوُر سوڍا ڇيلهار تعلقي ڇاڇري ۾.
(٩) اکا سوڍا ننگرپارڪر ۾.

---

* ٿر جي هڪ مختيارڪار به پنهن جي روءِ سوءِ هن ڳالهه بابت پڇا ڪئي هئي ۽ هن کي به اهو ساڳيو تفصيل مليو هو.

اهي سيئي سوديا ڏاڍي پوتا هئا.

ميرن جي صاحبي

ڪلهوڙن ڪانپوءِ ميرن جي صاحبي سنڌ ۾ ٿي ته ٽر جا سوديا وري به خود مختيار ٿي رهڻ لڳا ۽ جيڪو ڏن ڪلهوڙن کي ڏيندا هئا، سو ميرن کي ڏيڻ بند ڪري ڇڏيائون. مير فتح علي خان ڏنو ته راجپوت زبردست قوم آهن ۽ مٿي مارائي ڪانسواءِ سنوت ڏيڻ وارا ڪينهن. تنهن ڪري هن پهريائين سوڍن تي حشمت جمائڻ ۽ ساڳي وقت پنهن جي بچاءُ لاءِ ٽر ۾ جدا جدا هنڌن تي قلعا جوڙائڻ شروع ڪيا. پهريائين پهريائين مٿيءَ وارا قلعو ٺهيو، جو هن وقت مٿيءَ جي شهر جي مسافرخاني جي نزديڪ هڪ پٽ تي زبون حال ۾ آهي. انهي قلعي ڪان ٿورائي سال پوءِ اسلامڪوٽ وارو قلعو ١٧٩٥ع ۾ ٺهيو هو.

هاڻ ڊهي ويو آهي. سنگالي وارو قلعو ١٨٠٠ع ۾ جڙيو ۽ ٻن سالن ڪانپوءِ مير فتح علي خان وفات ڪئي. نئون ڪوٽ وارو قلعو مير ڪرم علي خان جي ڏينهن ۾ ١٨١٤ع ۾ ٺهيو هو ۽ اهو اڄ تائين ڪنهن حال ۾ آهي. اهڙي طرح ميرن ٽر ۾ جدا جدا هنڌن تي قلعا جوڙائي سوڍن کي ذهن نشين ڪرايو ته هاڻ اسانجي صاحبي آهي ۽ ڪاڏن ڍلون طلبڻ لڳا. مٿي ۽ ان جي

پسگردائي وارن سوڍن آڻ مڃي. هو پنهن جي پيدائش جون ٻه پتيون ڍل ۾ ڏيندا هئا ۽ ٽي پتيون پاڻ کڻندا هئا. ميرن پوءِ سنه ١٨٣٠ع ۾ ڏيپلي ۽ ننگرپارڪر تعلقن مان ڍلن اگاڙڻ لاءِ پنهنجا ماڻهو موڪليا. اتي سيني سوڍن پاڻ ۾ ٻڌي ڪئي ۽ ننو اڪر واري ويٺا. ميرن جي ماڻهن کي چيائون ته ٿر ملڪ ايامن کان اسان جو آهي ۽ ميرن جو هتي ڪوبه واسطو ڪونهي. سوڍن سمجهيو هو ته هن ڳالهه تان وڏو تڪرار ٿيندو تنهن ڪري ننگرپارڪر، ويرا واهه، آڌيگام ۾ پين هندن جا سوڍا اچـي ڀهرائي ۾ ڪٺا ٿيا، جـو ميرن جا ماڻهو اتي مفزل انداز هئا. ميرن جي پاران جيڪو عملدار ڍل اگاڙڻ آيو هو، تنهن ائين ٿي ڀانيو ته دڙڪي د ٻاچي ۾ سوڍن کي سڌو ڪندس. پر هو ڪانئس ڊ چڻ وارا نه هئا. هي ميرن جو ماڻهو پوءِ هنن سان کهرو خستو پيو ۽ هنن کي گهٽ وڌ ڳالهائڻ تي هنن اتي جو اتي هنکي قتل ڪري ڦٽو ڪيس.

سنڌ جي ميرن جي سوڍن هٿان بي عزتي ڪئي ۽ هنن جو عملدار ماري وڌائون. تنهن تي ميرن يڪدم پنهن جو لشڪر چاڙهي موڪليو، جنهن اچڻ سان سوڍن تي ڪٽڪا وڌا ۽ ڪيترا سوڍا مارياڏون. انهيءَ لشڪر گهڻي ڦر لٽ ڪئي ۽ سڄو ننگرپارڪر ويران ڪري ڇڏيائون ۽ ٻه راڻا ۽ ٻيا ٿورا ماڻهو قيد ڪري وٺي ويا. ننگرپارڪر جو گادي نشين راڻو اڃا صغير هو،

تنهن ڪري اتي جي ڪاروبار هلائيندڙ سوديُ کي گرفتار ڪري سنڌ ذي وٺي ويا ۽ پوءِ ٿر ۾ آڻي هن کي هڪ قلعي ۾ بند ڪري خوب مار ڪڍيائونس ۽ پوءِ مڪيه راڻن کان ڏنڊ وٺي هن کي ڇڏي ڏنائون. ڪئپٽن ريڪس جي ڪتاب موجب پارڪر جي راڻي کي ڏهه هزار ڪوڙيون، يعني ۴-۸-۲۶۳۸ رو پيه ۽ ويرا واهه جي راڻي کي ٻارهن هزار ڪوڙيون يعني ۷-۳-۳۱۶۶ روپيه ڏنڊ وڌائون. ويرا واهه جي راڻي جو پاءُ حيدرآباد ۾ قيد اندر مري ويو. گوٽ ڀهراڻو جتي ميرن جو ماڻهو مارجي ويو هو، اتي جي راڻي کي ڏهه هزار روپيا ڏنڊ وڌائون. آڏيگام جو سوديو ڪيمجي جو پڻ خون ڪرڻ ۾ شامل هو، تنهن کي پنڌرهن سؤ ڪوڙيون ڏنڊ وڌائون. اهي سيٺي سوديا ڏي مهينا قيد ۾ هئا ۽ ڏنڊ ڏيڻ کانپوءِ ڇٽا. انهي معاملي کانپوءِ ميرن کي زمين جي پيدائش جي پنجين پتي ڍل طور ملندي هئي. ٿر ۾ سودن ٿول يعني ڪسٽم ڊيوٽي اگهارڻ به شروع ڪئي هئي ۽ انجو اڌ ميرن کي ڏيڻ لڳا.

ڪن سودن جو پرشت ٿيڻ.

سنڌ ۾ ڪلهوڙن ۽ ميرن جي صاحبيءَ ۾ ٿر پاسي نه رڳو راڻا زور هئا، مگر ڪن مسلمان قومن به ايتري قدر زور ورتو جو ڪيترن هندن جا راڻا ڪاڻن ڊڄڻ لڳا. ڪي انهي دٻ ڪري ۽ ڪي پئسن جي

لالچ تي ڪي سوڍا مسلمانن ۾ پاڻهون ڏيڻ لڳا. ٿرپارڪر ضلعي جي ڏيپلي تعلقي ۾ رحمڪي بازار نالي ڳوٺ آهي. اتي جا مسلمان رهاڪو راحمو آهن، جي اج تائين سوڍيون پرڻبا آهن. ساڳي طرح نورائي ذات جا مسلمان به سوڍن مان پرڻبا آهن، پر پنهنجون نياڻيون هنن کي ڪين ڏيندا آهن.

ڪلهوڙن جي صاحبي کان وٺي کوسن به سنڌ ۾ زور ورتو ۽ انهي صاحبي پوري ٿيڻ کانپوء ڪيترا کوسا ٿر ۽ مارواڙ پاسي ٽڙي پکڙي ويا. هو نڪا کندا هئا ڪرت نڪا ڪار ۽ رڳو ڌر مار تي گذاريندا هئا.

ننگرپارڪر جي راڻن کي جڏهن ميرن ڏنڊ وڌا ۽ هنن کي ڪنائي سڃو ڪيائون، تڏهن ڪن سوڍن پنهنجو اڳوڻو نمونو مٽائي بچڙو نمونو اختيار ڪيو. اڳي هو ٿر جي ماڻهن کي ڌاڙيلن کان بچائيندا هئا، پر پوء ڪي سوڍا پاڻ به وڃي کوسن ۽ ٻين ڌاڙيلن سان شامل ٿيا. ايترو وري به خيال ٻين جو ٿر جي ماڻهن کي ڪين ستائيائون. باقي ڪڇ ڀڄ ۽ گجرات طرف رڻ پاري ڌنائون. انگريزن امالڪ ميرن کي لکيو ته ٿر جي ڌاڙيلن ڌاڙي باهه پاري ڌني آهي ۽ توهين ڪجهه همٿ ڪريو، مگر اهي ڌاڙيلا ميرن جي هٿ اچڻ جا نه هئا. انگريزن پوء ڌاڙيلن کي پڪڙڻ ۽ راڻن کي دٻائڻ لاء ١ نومبر ١٨٣٢ع تي ننگرپارڪر ۾ لشڪر چاڙهي موڪليو. ان وقت ننگرپارڪر جي گادي تي سوڍو جڳوجي هو.

جنهن بابت چوڻ ۾ ٿي آيو ته هو ڏاڙيلن سان مليل هو. انگريزن جي اچڻ جو پڌي راڻو جڳوجي پڇي ويو. ويرا واه جو راڻو ۽ ڳوٺ ڀهراڻي جو ذڪر انگريزن جي پيش پيا. ميرن جي صاحبي هئي تنهن ڪري انگريزن بي ڪا دست اندازي ملڪي ڳالهين ۾ ڪانه ڪئي. باقي راڻي جڳوجي پڇي وڃڻ ڪري ڪئپٽن رابرٽس ايترو ڪيو جو راڻي جي هڪ ويجهي عزيز ڪرن جي کي پارڪر جو راڻو مقرر ڪري هن کي پسارت ڪيائين ته ڏاڙيلن تي چڱي نظر رکيج، جيئن وري هو ڦر لٽ نه ڪن.

راڻو جڳوجي جو انگريزن جي اچڻ جو پڌي پڇي ويو هو سو نيٺ ميرن جي هٿ آيو، جن گرفتار ڪري انگريزن ڏي موڪليس. انگريزن هن کي ڪجهه وقت ڪڇ ۾ قيد رکيس. پر پوء ڇڏي ڏنائونس ۽ پوڏيسر جي شهر جو راڻو مقرر ڪيائونس جتي جي ڍل جو حصو ملندو هوس. جڳوجي آگسٽ ۱۸۵۲ع ۾ مري ويو، پر انکان اڳ انگريزن جي سنڌ تي حڪومت ٿي.

انگريزن جي صاحبي

سنه ۱۸۴۳ع ۾ انگريزن سنڌ فتح ڪئي ۽ ٿر ۾ پنهن جا عملدار مقرر ٿي ڪيائون ته ٿري ماڻهو جي هميشه هندڪي راڄ تي هريل هئا، تن پڪار ڪئي ۽ انگريزن کي استدعا ڪيائون ته اسانجو ملڪ ڪڇ پيچ

سان لڳائي ڇڏيو ته اسين انهي ۾ خوش آهيون. انگريزن اها ڳالهه قبول ڪئي ۽ سنه ١٨٤٤ع ۾ ٻلهياري، ڏيپلو، مٺي، اسلام ڪوٽ، سنگالو، ويرا واهه، ڇتياپور، ٻڪاسر ۽ ننگرپارڪر جا شهر ڪچ جي اسسٽنٽ پوليٽيڪل ايجنٽ جي تابع ڪياؤن. باقي ڳڊڙو، ڇيلهار ۽ ٻيو ٿر جو ڀاڱو عمرڪوٽ سوڌو حيدرآباد ضلعي سان لڳائي ڇڏياؤن ۽ اها حد ميرپورخاص جي ڊپٽي ڪليڪٽر کي ڏنائون. انگريزن کي پوءِ سگهوئي خبر پيئي ته ٿر ۾ ايامن کان سوڍن جي صاحبي يا راڻن جو راڄ هو ۽ هو ٻنا ليسن هٿيار پنوهار رکن ٿا ۽ ڪرارن تي ڪي ٻنڌياڻ ٻڌل اٿن سي وصول ڪن ٿا. سوڍن کي انگريزن انهن ٻنڌياڻن وٺڻ کان منع ڪئي ۽ کين حڪم ڏنائون ته آئينده پرواني کانسواءِ هٿيار نه رکو. ان وقت عمرڪوٽ جي گاديءَ تي راڻو مهراج هو. هو نهايت صلح پسند ماڻهو هو ۽ دل ۾ ٻــه سمجهي رهيو هو تــه انگريزن سان اسانجي دال ڪين ڳرندي، تنهن ڪري انگريزن جو حڪم مان ڪري مڃيائين.

راڻي رتن سنگهه جي ڪهاڻي.

عمرڪوٽ جي گادي نشين راڻي مهراج جو سؤٽ راڻو رتن سنگهه ولد راڻو اننڊ سنگهه هو. هو دل جو دلير ۽ نهايت حشمت وارو جوان هو. انگريزن جي صاحبي ۽ راڻن جي راڄ جو خاتمو ٿيل ڏسي هو، خار کائڻ

لڳو ۽ مات ڪري وهڻ پنهنجو مرڪ نہ ڇاڏائين. هو يڪدم ڪرارن وٽ ڪاهي ويو ۽ هنن کي چيائين تہ هاڻ برابر انگريزن جي صاحبي سنڌ ۾ آهي مگر ٿر ۾ اسان راڻن جو راڄ اچا قائم سمجهڻ گهرجي تنهنڪري پنهنجا ڀڏل ڀنڊياڻ دستور موافق ڏيندا اچو نہ تہ توهان کي ڇڱائي نہ رسندي.

ڪرارن ڏٺو تہ هاڻ انگريزن جي صاحبيءَ ۾ راڻن جو کهڙو زور هلي سگهندو سي ڀنڊياڻن ڏيڻ کان صفا پڙ ڪيدي ويٺا. هن ڳالهہ راڻي رتن سنگهہ ۾ هيڪاري جوش جاڳايو. راڻن سان ٻيل ۽ ٻيا ڪيترا ماڻهو پوء بہ ڀڏل هئا. تن جي مدد سان راڻي رتن سنگهہ ڪرارن جون زالون زبردستيءَ ڪڍايون!

ڪرارن کي چيائين تہ هي مون کي پنهنجي ماءُ پيءُ جي برابر آهن. مگر جيستائين اسان جا ڀڏل ڀنڊياڻ نہ ڏيندا ۽ اسان کي پنهنجو حاڪم ڪري نہ مڃيندا تيستائين توهان جا ٻاتي مون وٽ نظر بند رهندا. ڪرارن آخر پئسا ڏيئي پنهنجون زالون ڇڏايون پر پوء انگريز سرڪار کي دانهن ڏنائون تہ اسان سان هي ظلم آهي.

سرڪاري عملدار راڻي رتن سنگهہ جي پٺيان پيا پر هو اهڙي ڪنهن هنڌ وڃي لڪو جتي ڪنهن کي بہ سندس پتو ڪونہ پيو. راڻي رتن سنگهہ جي چور تي پوء ٿر ۾ گوڙ متو ۽ خود انگريزن سان سامهون

ٿوڻ جون تياريون ٿي ويٺون، تن ڏينهن ۾ ٿر ۾ ٿروت صاحب هو تنهن ماڻهن کان سموري حقيقت وٺي هنن جي اهنجن ايذائن لاهڻ جا انجام ڏيئي هنن کي ماڻ ڪرايائين پر ايترو چاتائين ٿي ته جيستائين راڻي رتن سنگهه کي راضي نه ڪبو تيستائين ٿر ۾ هڪڙو نه ٻيو وڳوڙ وڳوڙ هلندو ايندو. ٿروت صاحب پوءِ راڻي رتن سنگهه جي ڳولي لهڻ لاءِ ڏاڍا حيلا هلايا پر پتو ڪونه پيس. آخر راڻي رتن سنگهه جي ڪنهن گهري دوست چيس ته سرڪار مون سان انجام ڪري ته راڻي رتن سنگهه جي وار جو به نالو نه وٺندا ته پوءِ آءٌ راڻي کي وٺي اچان. ٿروت صاحب اهڙو انجام ڏنو تنهن تي هو جوان ويو ۽ راڻي کي وٺي آيو.

ٿروت صاحب عمر ڪوٽ واري قلعي ۾ راڻي کي گهرايو ۽ چيائينس ته فساد فتني مان ڪجهه حاصل ٿيڻو نه آهي تنهنڪري تون اهڙا اُبتا پير نه کڻ باقي اوهان راڻن کي اسان جي صاحبي ۾ ڪو اهنج ايذاءُ هجي ته اهو بلاشڪ ڪولي ٻڌايو ته آءٌ گهڻي خوشي سان ان جو تدارڪ ڪندس.

راڻي رتن سنگهه چيس ته اڪبر بادشاهه جي ڏينهن کان وٺي ٿر ۾ ڍل جو نالو به ڪونهي پر اڄ جو توهين ڍلون ٿا گهرو سي اسين ڪهڙي اکر ڏينداسون اسان جون جيڪي زمينون هيون سي توهين اڄ پنهنجي ملڪيت ڪري ويٺا آهيو ۽ اسان کي رڳو ٿورا نمبر

ڏنا اٿو، سو اسين ڪو توهان ڪان ٻيڪم ٿا گهرون ڇا؟ ڪرارن ۾ وهاڻۂ ٿيندو هو ته ساڍا چويهه روپيا اسانکي وهاڻۂ جو لاڳ ملندو هو، اهو توهان اسانجو ڇو بند ڪرايو آهي؟ اڳي ڪنهن ڪرار وٽ وڃي منزل هڻندا هئاسون ته هو سموري سر سات پهچائيندو هو، جنهن ڪري ڪاني پاڻي، گاهه داڻي ۽ ماني ٽڪيءَ جو اسان کي سهنج هوندو هو. اڳي ڪرارن کي قرض اڳاڙي ڏيندا هئاسون ته سؤ پنيان هڪ رپيو اسان کي ڏيندا هئا يا لوٺي، ڪمر يا ٻي سوغات ڏيندا هئا. اڄ اوهين پنهنجون ڪورٽون ۽ عدالت خانا کولي ويٺا آهيو ته پوءِ اسان راڻن جو راڄ ڪهڙو ٿيو؟ اسانجو گادي نشين مهراج ٽڏو نڪر آهي، سو اوهان جون اهي سڀ ڳالهيون سهي ٿو، باقي مون کان اهڙي بي حرمتي سٺي ڪين ٿيندي. آءٌ انگريزن جو غلام ٿي بلڪل ڪين رهندس. آءٌ هاڻ وڃي ڪنهن ڏيهي رياست ۾ گذاريندس [illegible] جي مڙس ماڻهو آهيان ته پاڻهين پيو ڪٽي ڪائيندس.

ثروت صاحب ڏٺو ته هن مڙس ۾ اڃا جوش جهجهو آهي، تنهن ساڻس مٺو ڳالهائي هن کي ٺاريو ۽ چيائينس ته مون کان جيڪي پڇي سگهندو سو اوهان راڻن لاءِ ڪندس.

ثروت صاحب پوءِ پنهنجو انجام پاڙيو. هن لکپڙهه ڪري راڻي کي هڪ وڏي جاگير وٺي ڏني، جا عمرڪوٽ جي شهر کان ڇهن ڪوهن جي مفاصلي تي ڳوٺ ڪاروڙي

ڪان هڪ ڪوهه جي مفاصلي تــي آهــي. انهي جاگير ڪانسواءِ تروٽ صاحب ڪين اٺ سؤ ڪــن روپيا ساليانـي پينشن به وٺي ڏني، جا راڻي مهراج ۽ راڻي رتن سنگه جي اولاد کي انگريزي حڪومت تائين پٽيون ٿي ملندي آهي، هي سڀ ڪم راڻي رتن سنگه جي دل وٺڻ لاءِ تروٽ صاحب ڪيا، مگر ايتري ڪندي به راٺو راضي نه ٿيو. راڻي رتن سنگه تروٽ صاحب کي چيو ته اهڙو ڪو ڪم ڪريو جنهن مان ڪرار ۽ پيا ٿر جا ماڻهو ائين سمجهن ته انگريزن جي صاحبيءَ هوندي به اسان راڻن جي ٿر جي حڪومت ۾ ڪجهه واسطو آهي. تروٽ صاحب اها ڳالهه به قبول ڪئي ۽ سؤنگه يا نول يعني ڪسٽم ڊيوٽي جيڪا ٿــر ۾ اڳڙندي هئي، تنهن جو حصو به راڻن کي ڏياريائين. اهو سونگه جيتوڻيڪ ٿورو هو ته به راڻن انهيءَ رقم ملڻ ۾ پنهن جو مان مٿي تي سمجهيو. راڻي رتن سنگه وارن کي پوءِ پنجن سالن لاءِ يعني ١٨٥٠ع کان وٺي ١٨٥٤ع تائين ناري ڊويزن جي زمين جو مقاطو به سرڪار وٽان مليو. راٺو رتن سنگه ۽ سندس عزيز مقاطعي جا پئسا سرڪار کي قسطون ڪري پهچائيندا هئا ۽ زميندارن جي جيڪا پيدائش ٿيندي هئي تنهن تي تخميني روءِ حساب پڌي هنن کان ڏلون اڳاڙي پاڻ ڪٽندا هئا. انهي مقاطعي ملڻ ڪري راڻن ائين پئي ڄاتو ته ٿر ۾ وري به اڳئين وانگر اسانجو راڄ آهي. هينئر به سڀيئي رعيتي ماڻهو راڻن کي مان ڏيڻ لڳا ۽

راڻو رتن سنگهه گدگد ٿيڻ لڳو.

عمرڪوٽ جي راڻن سان مهربانيون ٿيون ته پين هندن جي راڻن کي به سرڪار راضي ڪيو. مٺي ۽ اسلام ڪوٽ جي راڻن کي سرڪاري نوڪريون ڏنيون ۽ هنن مالدارن کان ڪجهه لوازما اڳاڙي پاڻ پڻي ڪنيان. ويرا واهه جي راڻي کي اجازت ملي ته اتي جي ڍل اڳاڙي پاڻ کڻي ۽ سندس پين حقن حقوقن وڃڻ ڪري هنکي ۱۸۰۵ رپيا عيوضو ڏنائون. ننگرپارڪر جي راڻي کي سورچند ۽ رامپور ڳوٺن جي ڍل اڳاڙڻ ۽ اها پنهن جي ڪتب آڻڻ جي موڪل ملي ۽ ۲۱۵۸ روپيه مٿان به مليس. مطلب ته ٿر جي سيني راڻن کي انگريز سرڪار ٿورو گهڻو ڏيئي راضي ڪيو ته آئينده ڪو فساد دنگو نه ٿئي.

وفادار گهوڙي !

سنه ۱۸۴۴ع کان وٺي ۱۸۵۵ع تائين ٿر جو ڳچ ڀاڱو ڪڇ جي اسسٽنٽ پوليٽيڪل ايجنٽ جي هٿ هيٺ رهيو. انهي سال ڪانپوءِ انگريزن سڄوئي ٿر سنڌ سان لڳائي ڇڏيو. عمرڪوٽ جي راڻن کي جيڪو ڍلن اڳاڙڻ جو مقاطعو مليل هو، تنهن جو عرصو به اڃا پورو ٿيو. هاڻ ڏسو ته سنڌ ن قسمت ڪيئن ٿي چڪر کائي.

عمرڪوٽ تعلقي ۾، عمرڪوٽ جي شهر

ڪان ٿي ڪوهه پري ڪيجراڙ نالي هڪ ننڍو ڳوٺ آهي، انهيءَ ڳوٺ ۾ سيد رهن ٿا، جي ورهين ڪان هاڪارا آهن. ڪيجراڙي ۾ هن وقت (١٩٢٤ع) ۾ هاڪارو سيد هاشم شاهه آهي. انهي هاشم شاهه جو ڏاڏو سيد محمد علي هو، تنهن سرڪار کي درخواست ڪئي ته آئينده ٽر جي ڍلن اگاڙڻ جو مقاطعو مونکي ملي ۾ آءٌ سرڪار کي هيترو ڪي هيترو (چون ٿا ته سترهن هزار روپيا) پهچائيندس. ثروت صاحب راڻي رتن سنگهه کي گهرائي چيو ته اسانکي هيتري آڇ آئي آهي. جيڪڏهن ايترا پئسا توهين ڏيو ته مقاطعي تي اول حق توهان راڻن جو آهي نه ته سرڪار کي نقصان ڪونه وجهبو ۽ مقاطو سيد کي ڏبو. راڻي رتن سنگهه وارن کي اهو مقاطعو اصل ڇهن هزارن کن ۾ هو، تنهن ڪري راڻي ايترا پئسا ڏيڻ قبول نه ڪيا ۽ مقاطعو سيد کي مليو. هن ڪان پوءِ سيد محمد علي ۽ راڻي رتن سنگهه جي وچ ۾ ناسازي ٿي، جنهن لاءِ پيا به سبب چوڻ ۾ اچن ٿا. مگر هڪ مکيه سبب هي هو، جو اهو مقاطعو راڻن کي نه مليو. انهي ناسازيءَ جو خوفناڪ نتيجو نڪتو. هڪ ڏينهن نئين ڪوٽ طرف واوري ۽ مونڊار جي وچ ۾ سيد محمد علي پنهن جا همراهه ساڻ ڪري زمينن جي پيدائش جا تخمينا پئي پڌا ته اوچتو راڻو رتن سنگهه پنهن جي پل پلور گهوڙيءَ تي چڙهيل اتي اچي نڪتو ۽ پنهن جي پريل بندوق سيد جي سامهون ڪري چيائينس ته هن وقت تنهنجو

موت منهن جي هٿان اڇتو آهي. مگر تو کي پنهن جي جان بچائڻ لاءِ کو سانباهو ڪرڻو هجي ته پلي ڪر متان پوءِ ائين چوڻ ۾ اچي ته مون تو کي ڪو به وجهه جان بچائڻ جو نه ڏنو. راٺي رتن سنگهه کان ماڻهو ڪن هٽندا هئا، ويتر هن جي هٿ ۾ پريل بندوق ڏسي سيد جا سڀ همراهه ڀڄي ويا ۽ سيد اڪيلو ڪجهه ڪري نه سگهيو. راٺو رتن سنگهه پوءِ سيد محمد علي کي شهيد ڪري جوڌپور طرف ڀڄي ويو. ٽروٽ صاحب کي هن خون جي خبر پيئي، تنهن هنڌين ماڳين پوليس ڊوڙائي ۽ ڏيهي رياستن جي حاڪمن کي خط لکيائين ته هنن پارن سان رتن سنگهه نالي هڪ سوڊو خون ڪري ڀڄي ويو آهي؛ سو جي اوهان جي حدن ۾ اچي ته هن کي گرفتار ڪري اسان ڏي موڪلجوس.

راٺو رتن سنگهه جوڌپور رياست ڏي رخ رکي ڀڄندو پئي ويو. آخر عمرڪوٽ کان هڪ سؤ ڪن ڪوهن جي مفاصلي تي هي ٽڪ وچان ڪنهن وڻ هيٺ سمهي پيو. ڪنهن وقت سندس گهوڙي هٽڪار ڪئي ۽ خوب دڙا هڻڻ لڳي. گهوڙيءَ جي هٽڪار ۽ دڙن تي راٺو رتن سنگهه جاڳيو ۽ گهوڙيءَ کي ٿپري وري به سمهي پيو. حقيقت ۾ راٺي کي پڪڙڻ لاءِ پوليس جو لشڪر پريان پئي آيو ۽ اهو ڏسي گهوڙيءَ پنهنجي عقل سان هنکي جاڳايو تي. پر هو ٽڪل مڙس گهوڙيءَ جي هيڏي هٽڪار ڪرڻ ۽ دڙن هڻڻ جو مطلب نه

سمجهي نند جي خمار ۾ پنجي رهيو. جڏهن پوليس اچي پڪڙيس، تڏهن هي ارمان ڪاڻ لڳو. ته گهوڙيءَ منهنجو پلو گهڻو ئي ٿي چاهيو پر منهنجي قسمت ڀلي نه هئي. راڻي رتن سنگهه کي پوءِ گرفتار ڪري تروٽ صاحب وٽ وٺي آيا، جنهن آخر عمرڪوٽ واري قلعي ۾ ڦاسيءَ تي چاڙهيس.

راڻي رتن سنگهه کي ڦاسي آئي، تنهن کان ڪجهه ڏينهن اڳ راڻي جي گهوڙي ضبط ڪري نيلام ڪيائون جا هڪ سوناري خريد ڪئي. سوناري انهيءَ گهوڙيءَ جي گهڻي ئي خدمت ڪئي ۽ جهجهو گاهه داڻو ڪاڻ لاءِ ڏنائينس. پر راڻي رتن سنگهه جي منهن ڏسڻ ڌاران گهوڙيءَ سڀ ڪاڏو پيتو حرام ڪري ڇاتو. چون ٿا ته هيءَ گهوڙي آخر سوناري جي گهران ڇنائي اٿي ڀڳي ۽ عمرڪوٽ واري قلعي تي وڃي چڙهي. هن وقت عمرڪوٽ جي قلعي جي ڀت تي ٻاهرين پاسي هڪ نشان آهي، سو چون ٿا ته گهوڙيءَ جي سنب جو آهي! قلعي ۾ اندر گهڙي، جڏهن گهوڙيءَ راڻي کي ڦاسيءَ تي لٽڪيل ڏٺو، تڏهن هوءَ زار زار رڙڻ لڳي ۽ هنجي ڏک ۾ پاڻ به ساهه ڏنائين! هن وفادار گهوڙيءَ جي ڳالهه اڳي سنڌي ٽئين ڪتاب ۾ به لکيل هئي ۽ اها سچي ڳالهه آهي.

راڻي رتن سنگهه ڪانپوءِ پيو ڪو اهڙو سوڍو ڪونه هو جو گوڙ ڪري، تنهن ڪري عمرڪوٽ پاسي

جلد ئـي سانت ٿي ويئي. باقي ننگرپاڪر پاسي سوڍا زور هئا ۽ هنن انگريزن جي صاحبيءَ هوندي به پاڻکي اتي جو حاڪم پئي سمجهيو.

سوڍن ۽ انگريزن جي لڙائي.

سنه ١٨٥٩ع ۾ منشي ڏيئومل حيدرآباد جي نؤ آباد گهٽيءَ وارو، ننگرپاڪر جو مختيار هو. منشي ڏيئومل ۽ ننگرپارڪر جي راڻن جي ڪنهن ڳالهه تان پاڻ ۾ ناسازي ٿي ۽ وڏو گوڙ مچي پيو. راڻن سان ڪولهي لوڪ مددگار هئا، تن اهڙو ڪم ڪيو جو ڪارداريءَ کي باهه ڏنائون، تار جا رستا پڳاڙون ۽ پيو به ڪيترو زيان ڪيائون. منشي ڏيئومل تروٽ صاحب کي هيءَ خبر موڪلي. پوءِ ته ڳالهه ايستائين وڌي ويئي جو مئي ١٨٥٩ع ۾ انگريزن جي فوج ڪرنل ايونس جي هٿ هيٺ ننگرپارڪر تي چڙهي آئي. ننگرپارڪر جي ڪارونجهر ٽڪريءَ تي چندن راڻي جو جوڙايل قلعو هو جنهن کي ”چندن گڊهه“ ڪري چوندا هئا. انگريزن جي فوج اهو قلعو توبن سان اڏائي ڇڏيو ۽ راڻن کي شڪست ڏيئي گوڙ فساد بند ڪرايائون. تروٽ صاحب جڏهن ڏٺو ته هاڻي سک سانت آهي تڏهن ڪرنل ايونس کي چيائين ته هاڻي پيلي فوج موٽائي وڃي. اها فوج ننگرپارڪر جي شهر کان نوَ ميل ڪن پري ڏينسيءَ جي ڏونگر تائين ويئي ته پنيان راڻن ۽ ڪولهين وري

فساد مچايو ۽ خود تروٽ صاحب کي خون ڪرڻ لاءِ
هن جي پٺيان پيا. تروٽ صاحب ساهه بچائڻ سانگي اٿي
ڀڳو ۽ هڪ مينگواڙ جي گهر ۾ چوڙن (ڪلن) ۾ اندر
وڃي لڪو. راڻن ڀانيون ته تروٽ جو ڏسڻ ۾ ڪونه
ٿو اچي، سو شايد مارجي ويو آهي. تنهن ڪري هيڪاري
مچرجي پيا. چون ٿا ته انهيءَ وقت هڪ پوليس جعمدار
لڪي ڇپي ڏينسيءَ تائين ويو ۽ فوج کي وڃي ڇيائين
ته وري فساد ڪڙو ٿيو آهي. هن خبر ملڻ شرط ڪرنل
ايونس پنهن جي فوج موٽائي ننگرپارڪر ۾ وني آيو.
فوج کي پويان ايندو ڏسي، ننگرپارڪر جو راڻو ۽
سندس وزير شهر ڇڏي ڀڄي ويا. آخر ٻنهي کي هٿ
ڪري هنن تي راڄڊوهيءَ جو مقدمو هلايائون. اهو
مقدمو سنه ١٨٦٠ع ۾ هلي بس ٿيو. راڻي کي چوڏهن
سال ڪارو پاڻي ۽ سندس وزير کي ڏهه سال ٽيپ ڏنائون.
جنهن مينگهوڙ تروٽ صاحب کي پناهه ڏني هئي، تنهن
بابت چون ٿا ته سرڪار هنکي چڱي پينشن ٻڌي
ڏني هئي.

راڻن جو هاڻوڪو احوال.

ٿر ۾ هن وقت راڻن جو راڄ ڪونهي، مگر تڏهن
به سندن گادي نالي ماتر اڄ تائين هلندي اچي. راڻي
مهراج ڪانڀوءِ عمرڪوٽ واري گاديءَ تي راڻو پيوت
سنگهه ۽ پوءِ راڻو پيرڏان سنگهه ويٺو ۽ هن وقت پيرڏان

سنگھ جو پٽ راڻو جسونت سنگھ گاديءَ تي آهي.
١٢ اپريل ١٩٢٣ع ۾ آءٌ راڻي جي جاگير ۾ ويو هئس ۽ اتي منهنجي هنن راڻن سان ملاقات ٿي هئي. راڻو جسونت سنگھ پندرهن ورهين جي ڄمار جو مس هو. مگر سندس رفتار ۽ گفتار شاهاڻي هئي. راڻي رتن سنگھ جا پوٽا (ٺڪر جيوراج جا پٽ) پيرجي ۽ سونجي آهن، جي عمرڪوٽ کان ٻن ڪوهن جي مفاصلي تي جدا ڳوٺ ۾ رهن ٿا. انهن راڻن جا پيا ويجها عزيز ڇوڙ اسٽيشن کان ڪوھ ڪن پري جنهن ڳوٺ ۾ رهن ٿا تنهنکي "حويلي" سڏين ٿا. اها ٺڪر لڇمڻ داس جي حويلي سڏبي آهي ۽ هو پاڻ به اتي رهي ٿو. هي سڀ زميندار آهن ۽ سرڪار مان جيڪا اٺ سؤ ڪن روپيا پينشن ڪين ملي ٿي تنهن ۾ ڀتيار آهن.

عمرڪوٽ ٿوڙي ننگرپارڪر جا گادي نشين راڻا، جهڙي تهڙي گهر ۾ ڌيئون ڪين ڏيندا آهن ۽ پرڻبا به وڏن گهرن مان آهن. هنن جي مٽي ماٽي ڪڇ جي جي راءَ، جيسلمير جي راول ۽ جوڌپور جي مهاراجا سان آهي. راڻن ۾ ڪو وهانءُ ٿيندو آهي ته ٿر جا ڪي ماڻهو اڄ به سندن اڳيون ناتو ۽ ٻنڌياڻ ياد ڪري هنن کي سوغاتون ڏيندا آهن. تازو راڻي پيرڏان سنگھ جو ڀائٽيو ٺڪر آئيدان سنگھ ولد ٺڪر سنگسجي پرڻيو ته ڪيس پنهنجي اڳوڻي رعيت (ٿر جي ماڻهن) مان ڏيڍ هزار ڪن روپيا روڪڙا ۽ ٻن هزار ڪن روپين جا اٺ ۽ گهوڙا

ملياء اها سندس زبان جي ڳالهه آهي. هن ڪتاب لاء ڪيترو مضمون به هن جي ڪوشش سان مليو هو. هاڻوڪو راڻو جسونت سنگهه گاديءَ تي ويٺو ته پين ڏکرن هنکي پنج هزار کن روپين جون سوغاتون ڏنيون. هن مان ڏسڻ ۾ ايندو ته گادي نشين راڻن جي اڄ تائين مڃتا آهي.

گادي نشين راڻن مان ڪو مرندو آهي ته هنجي سنگهه ذرو پوري انجي مٿان قبو اڏائيندا آهن. انهن قبن کي "پاڙيا" چوندا آهن. جن پاڙين جي اندر هڪ پٿر تي انهي راڻي جي شڪل اڪرائيندا آهن ۽ انهن پٿرن کي "لوڙهيون" چوندا آهن.

پورو ٿيو.

گلشن پبليڪيشن جا ڇپايل ڪتاب

١- سنڌ جي ڪتبخانن جي مختصر تاريخ	٢٤-٠٠
٢- سنڌي رسالن جي تاريخ	١٥-٠٠
٣- شوق جو اظهار عرف صدمي جي سو ڪڙي	٢-٠٠
٤- وڏا اديب وڏيون ڳالهيون	١٥-٠٠
٥- لائبرري سائنس جي تعليم ڀاڱو پهريون	٣٠-٠٠
٦- آڪاڻي رات وهاڻي	٥-٠٠
٧- ڪتبخانن جو انتظام [ڇاپو ٻيو]	٨-٠٠
٨- سنڌ جا هنر	١٠-٠٠
٩- آدرش رنگ	(ختم ٿيل)
١٠- سنڌ جا مير ۽ مياڻي جي جنگ	٦-٠٠
١١- سنڌ جو بمبئي کان جدا ٿيڻ	٥-٠٠
١٢- ادب ۽ ماحول	٢٠-٠٠
١٣- سوچن جي صليب تي	١٠-٠٠
١٤- ميراڻي سنڌڙي	٢٥-٠٠
١٥- صوبهٔ سنڌ خلافت ڪانفرنس	٦-٠٠
١٦- لائبرري سائنس جي تعليم ڀاڱو ٻيو	٢٥-٠٠
١٧- تقرير جو فن	١٠-٠٠
١٨- لطيف ڪوئز	٦-٠٠
١٩- درجي بندي	١٨-٠٠
٢٠- ڊاڪٽر محمد علي قاضي ۽ لائبريرين شپ	٢٥-٠٠
٢١- مارئي ۽ مان	١٥-٠٠
٢٢- وطن پرست زويا	[illegible]-٠٠

ڪتابن گهرائڻ لاءِ لکو

گلشن پبليڪيشن

گهر نمبر H.C.B. 1816 لڳ مسجد باب الاسلام

ممتاز ڪالوني، قاضي عبدالقيوم روڊ، حيدرآباد سنڌ

پڙهندڙ نَسُل . پَ نَ

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾ عبدالله حسين ”اُداس نسلين“ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻِڪَ ”لُڙهندَڙ نَسُل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ ئي لکيو:

انڌي ماءُ ڄڻيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لُڙهندَڙ، ڪَڙهندڙ، ڪُڙهندڙ، ٻَرندڙ، ڀُرندڙ، ڪِرندڙ، اوسيئڙو ڪَندڙ، ياڙي، ڪاٺُو، ڀاڄوڪَڙُ، ڪاوڙيل ۽ وِڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سَگهجي ٿو، پَر اسان اِنهن سڀني وِچان ”پڙهندڙ“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان کڻي ڪمپيوٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعني e-books ناهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڌڻ، ويجهَڻ ۽ هِڪ ٻِئي کي ڳولي سَهڪاري تحريڪ جي رستي تي آڻِڻَ جي آسَ رکون ٿا.

پڙهندڙ نسل (پَنَ) ڪا بہ تنظيمَ ناهي. اُنَ جو ڪو بہ صدر، عُهديدار يا پايو وِجهندڙ نہ آهي. جيڪڏهن ڪو بہ شخص اهڙي دعويٰ ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ اُهو ڪُوڙو آهي. نہ ئي وري پَنَ جي نالي ڪي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ اُهو بہِ ڪُوڙو آهي.

جهڙيءَ طَرَح وڻن جا پَنَ ساوا، ڳاڙها، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اَهڙيءَ طرح پڙهندڙ نَسُل وارا پَنَ بہ مختَلِف آهن ۽ هوندا. اُهي ساڳئي ئي وقت اُداس ۽ پڙهندڙ، ٻَرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وِڙهندڙ ۽ پڙهندڙ بہ ٿي سگهن ٿا. ٻين لفظن ۾ پَنَ ڪا خُصوصيِ ۽ تالي لڳل ڪِلَب Exclusive Club نہ آهي.

ڪوشش اها هوندي تہ پَنَ جا سڀ ڪَم ڪار سَهڪاري ۽ رَضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي تہ ڪي ڪم اُجرتي بنيادن تي بہ ٿِين. اهڙي حالت ۾ پَنَ پاڻ هِڪٻِئي جي مدد ڪَرڻ جي اُصولَ هيٺ ڏي وَٺُ ڪندا ۽ غيرتجارتي non-commercial رهندا. پَنَ پاران ڪتابن کي ڊِجيٽائِيز digitize ڪرڻ جي عَملَ مان ڪو بہ مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نہ ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊِجيٽائِيز ڪرڻ کان پو ٻيو اهم مرحلو وِرهائڻ distribution جو ٿيندو. اِهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو تہ ڀلي ڪمائي، رُڳو پَنَ سان اُن جو ڪو بہ لاڳاپو نہ هوندو.

پَنَن کي کُليل اکرن ۾ صلاح ڏجي ٿي تہ هو وَسَ پٽاندڙ وڏِ کان وَڏِ ڪتاب خريد ڪَري ڪتابن جي ليکڪَن، ڇپائيندڙن ۽ ڇاپيندڙن کي هِمٿائِن. پر ساڳئي وقت عِلم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪَنهن بہ رُڪاوٽ کي نہ مڃن.

شيخ اَياز علمَ، ڄاڻ، سمجهہَ ۽ ڏاهپَ کي گيتَ، بيتَ، سِٽَ، پُڪارَ سان تَشبيهہ ڏيندي انهن سيني کي بَمن، گولين ۽ بارودَ جي مدِ مقابل بيهاريو آهي. اياز چوي ٿو تہ:

گيتَ بہِ ڄڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪَرن ٿا.

... ...

جئن جئن جاڙ وڌي ٿي جَڳَ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ ڇُپن ٿا؛
ريتيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موتي مَنجهہِ پهاڙ ڇُپن ٿا؛

... ...

ڪالهہَ هُيا جي سُرخ گُلن جيئن، اڄڪلهہ نيلا پيلا آهن؛
گيتَ بہِ ڄڻ گوريلا آهن........

... ...

هي بيتُ اَٿي، هي بَم- گولو،
جيڪي بہ ڪٽين، جيڪي بہ ڪٽين!
مون لاءِ ٻنهي ۾ فَرَقُ نہ آ، هي بيتُ بہ بَمَ جو ساٿي آ،
جنهن رِڻَ ۾ رات ڪَيا راڙا، تنهن هَڏَ ۽ چَمَ جو ساٿي آ -

اِن حسابَ سان اٽڃاٽائي کي پاڻَ تي اِهو سوچي مَڙهڻ تہ "هاڻي ويڙهہ ۽ عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نہ وڃايو" ناداني‌ءَ جي نشاني آهي.

پَنَن جو پڙهڻ عام ڪِتابي ڪيڙن وانگر رُڳو نِصابي ڪتابن تائين محدود نہ هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج ۽ سماجي حالتن تان نظر ڪڇي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي پاليسيون policies اٽڪاڻن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پَنَ نِصابي ڪتابن سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بڻائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پڙهندڙ نَسُل جا پَنَ سيني کي **ڇو، ڇالاءِ ۽ ڪيئن** جهڙن سوالن کي هر بَيانَ تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوٺ ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جوابَ ڳولڻ کي نہ رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اٽر گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان بہ پڙهڻَ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي اِن سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا. بَس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏِسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون ڀاڪي پائي چيو تہ "منهنجا ڀاءُ
پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پَنَ پَنَ جو پڙلاءُ".
- اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)